

УДК 351.746.1-051(477.43/.44)«1937/1938»(045)

**Валерій ВАСИЛЬЄВ,
Роман ПОДКУР***

Організатори та виконавці масового вбивства людей в 1937–1938 рр.: долі співробітників Вінницького й Кам'янець-Подільського обласних управлінь НКВС

Досліджена участь співробітників УНКВС Вінницької та Кам'янець-Подільської областей у «Великому терорі» 1937–1938 рр., їх подальша доля під час так званої «беріївської відлиги» та реабілітації другої половини 1950-х – початку 1960-х рр. Вказано, що вироблені моральні заборони цих осіб були ліквідовані сукупністю історичних реальностей і колективно-індивідуальних особливостей психіки.

Ключові слова: виконавці, УНКВС, політичні репресії, Вінниця, Кам'янець-Подільський.

* *Васильєв Валерій Юрійович* – доктор історичних наук, старший науковий співробітник Інституту історії України НАН України; *Подкур Роман Юрійович* – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту історії України НАН України, старший науковий співробітник відділу по розробці архівів ВУНК–ДПУ–НКВС–КДБ.

Від самого початку жителі Вінниці знали про масові розстріли й таємні поховання людей, здійснювані співробітниками обласного управління НКВС у центрі міста в 1937–1938 рр. Жахливі чутки потайки передавалися городянами й мешканцями сіл. Пам'ять про злочин жила десятиліттями, ретельно приховувана в умовах комуністичного режиму. Така ж ситуація була в Кам'янець-Подільській (з 1954 р. – Хмельницькій) області¹. Тут таємні масові поховання розстріляних людей здійснювалися на ділянці біля консервного заводу в Кам'янці-Подільському, а також поруч із Проскурівським міськвідділом НКВС. Історія розпорядилася таким чином, що в умовах радянсько-німецької війни 1941–1945 рр. правда про злочини радянської влади попередніх років раптово виявилася публічно обговорюваною світовим співтовариством.

Розстріли у Вінниці

Із початком нацистської окупації Вінниці обурені люди почали звертатися до окупаційної адміністрації та органів самоврядування з проханнями з'ясувати ситуацію з таємними похованнями НКВС у 1937–1938 рр. Але до травня 1943 р. окупанти не дозволяли розслідувати події п'ятирічної давнини. Тільки після поразки у Сталінградській битві нацисти широко розгорнули ідеологічну пропаганду, звинувачуючи комуністичний режим у масових убивствах українців. Проте гітлерівці самі були винні в масових розстрілах населення і проведенні політики геноциду на окупованих територіях. Вони прагнули дискредитувати радянську владу в очах місцевого населення, намагаючись соціально мобілізувати його для опору частинам Червоної Армії, що вели наступ.

У квітні 1943 р. міжнародна комісія експертів обстежила місця масових поховань розстріляних НКВС СРСР польських військовополонених у Катинському лісі під Смоленськом. У травні 1943 р. розпочато розкопки у Вінниці. Начальник головного управління імперської безпеки Третього рейху Ернст Кальтенбруннер одразу дозволив створити й відрядити у Вінницю кримінальну комісію. З 24 травня по 3 жовтня 1943 р. у місті

¹ Створена 22 вересня 1937 р. з частини районів Вінницької області.

працювали три німецькі й одна міжнародна комісії (до неї входили судові медики й анатоми з Бельгії, Болгарії, Фінляндії, Франції, Італії, Хорватії, Голландії, Румунії, Швеції, Словаччини, Угорщини) з обстеження місць масових поховань. Загалом було розкопано 95 могил, в яких знайшли 9439 трупів². Жителі міста й області з жахом упізнавали останки рідних, убитих співробітниками НКВС. Біля розкопаних могил між деревами було натягнуто дріт, на якому розвішувалися особисті речі вбитих. Нерідко поруч із останками знаходили деякі документи НКВС (копії вироків, повісток тощо). Очевидці стверджували, що фотографії та документи виставляли в центрі міста: у вікнах готелів, у будівлі колишнього УНКВС, де потім розташувалися представники німецьких каральних органів та слідча комісія, а також у редакції газети «Вінницькі вісті»³.

Газети в Україні і в багатьох країнах Європи висвітлювали цю подію. Наприклад, одна з міланських газет писала:

«Масові могили під Вінницею – страшна картина більшовицької нелюдськості. Там жертвами більшовицького терору стали понад 10 000 українців, які для катів з ОДПУ–НКВС були недостатньо червоними. Вершиною рафінованої звірячої жорстокості більшовиків було те, що над могилами закатованих було побудовано споруди для розваг. І діти, не знаючи про це, розважалися на трупах своїх батьків»⁴.

Інша оцінка надійшла з Москви. 12 серпня 1943 р. газети «Правда» та «Известия» опублікували повідомлення Радінформбюро:

«Берлінські провокатори нині повідомляють про нібито “випадкові” знахідки масових могил, намагаючись приписати свої жахливі злочини радянській владі. Гітлерівці розігрують у Вінниці над трупами своїх жертв мерзенну й нахабну комедію. Убивці, чиї руки вмочені в безневинній крові, викопують трупи людей, яких вони знищили, улаштовують балаганні інсценування на їхніх могилах. Такого паскудства й такого лицемірства світ ще не бачив».

² Вінниця: злочин без кари. Документи, свідчення, матеріали про большевицькі розстріли у Вінниці в 1937–1938 роках. – К., 1994. – С. 95–97.

³ Держархів Вінницької обл., ф. Р-6023, оп. 4, спр. 26380, арк. 21–21 зв.

⁴ Ці відомості взяті з кількох джерел 1940–1950-х рр., присвячених вінницьким подіям.

У цей час у місті здійснювалося перепоховання знайдених останків. Майже всі підняті з масових могил були за християнським звичаєм перепоховані в семи великих братських могилах. На зібрані кошти було споруджено тимчасовий обеліск з написом «Тут поховано жертви сталінізму».

Коли в березні 1944 р. до Вінниці увійшли радянські війська, на обеліску написали «Тут поховано жертви фашизму». Свідків розкопок, які виступали в газетах у період окупації чи навіть просто розповідали про них сусідам, репресували⁵. На Нюрнберзькому процесі радянські представники зробили все, щоб не допустити поширення інформації про вінницькі події.

Ідеологічні ігри навколо поховань у Вінниці тривали за часів «холодної війни». У вересні 1959 р. один з комітетів американського Конгресу провів слухання з питання вінницьких подій 1943 р. Вони не випадково були організовані одразу після візиту М. Хрущова до США. Матеріали цих слухань були видані в США, причому кожна сторінка супроводжувалася колонтитулом «Злочини Хрущова».

У роки «холодної війни» численні публікації про вінницьку трагедію публікувалися в українській емігрантській пресі. Діаспора зберігала пам'ять про трагедію, говорячи про злочин проти української нації, геноцид або «забутий Голокост». У самій Україні перші публікації про масові вбивства 1937–1938 рр. у Вінниці з'явилися в 1988 р. Вони назвали трагедію «вінницькими Куропатами» (у цьому урочищі на околиці Мінська в Білорусії в 1988 р. були знайдені масові поховання людей, знищених співробітниками НКВС у 1937–1938 рр.).

За кілька років до публікацій, на початку 1980-х рр., у Вінниці місцеві чиновники вирішили звести будинок ритуальних послуг над згадуваними сімома братськими могилами, де спочивали перепоховані останки. Під час будівництва екскаваторами викопали значну кількість людських черепів, кісток і вивезли їх самоскидами. Нині будинок ритуальних послуг орендує

⁵ Кравченко П.М. Документи про арешти свідків розкопок 1943 року у вінницькому парку // Політичні репресії на Поділлі в ХХ столітті. Мат. міжнар. наук.-практ. конф. (Вінниця, 23–24 листопада 2001 р.). – Вінниця, 2002. – С. 198.

Українська автокефальна православна церква. Біля будинку споруджено пам'ятний знак жертвам більшовицького терору. Установлені пам'ятники в центральному парку культури й відпочинку, а також у прилеглому сквері, на місці колишнього єврейського кладовища. Саме в цьому місці в 1943 р. проводилися розкопки. Поруч розташований великий концертний зал «Райдуга».

У м. Хмельницькому на могилах розстріляних людей у 1966 р. побудували центральний міський універмаг. Нині два пам'ятники жертвам політичних репресій установлені в обласному центрі і один у Кам'янці-Подільському, на ділянці біля консервного заводу. Протягом усіх років незалежності України журналісти, викладачі інститутів, громадські активісти вимагали від органів виконавчої влади та місцевого самоврядування вирішити питання про спорудження гідного меморіалу жертвам сталінського терору в центральному парку Вінниці.

Слід зазначити, що в межах науково-видавничої програми «Реабілітовані історією» опубліковано 5 книг по Вінницькій та 6 книг по Хмельницькій області. Дослідники на основі виявлених документів проаналізували механізми здійснення «Великого терору»⁶. Вони є загальнодоступними в мережі Інтернет⁷. В. Васильєв, А. Давидюк, А. Малигін, О. Лошицький, Р. Подкур, Ю. Шаповал, В. Пристайко, В. Золотарьов, Л. Місінкевіч та інші історики, архівісти досліджували різні аспекти діяльності органів держбезпеки при проведенні масових репресивних операцій⁸.

⁶ Реабілітовані історією. Вінницька область. – Вінниця, 2006–2015. – Кн. 1. – 908 с.; Кн. 2. – 848 с.; Кн. 3. – 784 с.; Кн. 4. – 786 с.; Кн. 5. – 640 с.; Реабілітовані історією. Хмельницька область. – Хмельницький, 2008–2015. – Кн. 1. – 934 с.; Кн. 2. – 1182 с.; Кн. 3. – 1126 с.; Кн. 4. – 1168 с.; Кн. 5. – 896 с.; Кн. 6. – 1164 с.

⁷ Див.: www.reabit.org.ua

⁸ Червоні жорна: спогади репресованих, членів їх родин, свідків репресій / Відп. ред. С. К. Гіренко. – Вінниця, 1994. – 80 с.; *Малигін А.* Червона акула: (Єжовщина на Вінниччині): документально-публіцистичні нариси. – Вінниця, 1995. – 96 с.; *Шаповал Ю., Пристайко В., Золотарьов В.* ЧК–ГПУ–НКВД в Україні: особи, факти, документи. – К.: Абрис, 1997. – 608 с.; *Лошицький О.* «Лабораторія». Нові документи і свідчення про масові репресії 1937–1938 років на Вінниччині // З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – 1998. – № 1/2. – С. 183–227. *Його ж.* «Лабораторія-2». Полтава. Документальні матеріали про

Напевно, немає жодного представника влади у двох областях, які не знали б про трагедію 1937–1938 рр. Із їхніх вуст лунають обіцянки вирішити питання (особливо під час передвиборних кампаній) про спорудження меморіалів жертвам комуністичного терору, але, крім пам'ятних знаків, установлених громадськістю, нічого не робиться протягом десятиліть. Проблеми масових убивств у роки «Великого терору», увічнення пам'яті жертв, розшуку та оприлюднення прізвищ убивць досі мають не лише наукове, а й політичне значення. З нашої точки зору, зусилля вчених і громадськості щодо з'ясування всіх обставин жахливої трагедії, злочинності тогочасного владного режиму, а також формування офіційних оцінок і публічної думки на основі моральних принципів дуже важливі: вони є складовою частиною процесу декомунізації в Україні.

Останнім часом в учених з'явилася можливість вивчати широкий комплекс архівних документів, які зберігаються в Галузевому державному архіві Служби безпеки України. Дослідникам стали доступні листування, доповідні записки, інформації наркомів НКВС УРСР до НКВС СРСР, начальників УНКВС до НКВС УРСР, архівно-кримінальні справи жертв політичних репресій. Ці види документів чітко показали роль вищого політичного керівництва в організації «соціальної чистки» радянського суспільства, участь співробітників органів держбезпеки в масових операціях, стали відомі кількісні та якісні характеристики результатів репресивних акцій. Також учені провели первинний джерелознавчий аналіз цих документів: використання інформаційного потенціалу, облік варіантів фальсифікацій, ступеня достовірності тощо⁹.

масові репресії в Полтавській області у 1937–1938 рр. // З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – 2000. – № 2/4. – С. 129–178; Політичні репресії на Поділлі (20–30-ті рр. ХХ ст.) / Упор.: В. Васильєв, П. Кравченко, Р. Подкур. – Вінниця, 1999. – 247 с.; Подкур Р.Ю. «Дитячий ГУЛАГ» в контексті політики державного терору (1937–1939 рр.) // З архівів ВУЧК–ГПУ–НКВД–КГБ. – 2007. – № 1(28). – С. 189–204; Місінкевич Л.Л. Реабілітація жертв політичних репресій в Україні (друга половина ХХ–ХХІ століття). – Хмельницький, 2009. – 424 с. та ін.

⁹ Білокін С.І. Джерелознавчі проблеми вивчення слідчих справ НКВС // Проблеми історії України. – К.: Наукова думка, 1994. – Вип. 3. – С. 90–101. Його ж. Масовий терор як засіб державного управління СРСР. – К., 1999. – 448 с.;

Однак тривалий час дослідникам були недоступні особові справи співробітників органів держбезпеки. Це деяким чином сприяло створенню міфу про наявність в особовій справі всього спектру документів стосовно конкретного співробітника. Вивчення певної кількості особових справ показало деякі стандарти їх наповнення. Воно включало в себе низку обов'язкових документів. Насамперед, це анкета спеціального призначення, що нараховувала близько 100 найрізноманітніших питань. Крім традиційних біографічних даних, треба було подати відомості про місцеперебування до та після «жовтневої революції», «під час громадянської війни», належність до опозиційних партій, рухів, наявність компрометуючих матеріалів на близьких родичів. Так само необхідно було висвітлити життєвий і трудовий шлях батьків, дружини або чоловіка, братів і сестер. Усі викладені в анкеті відомості детально перевірялися кадровими відділами органів ВУНК–ДПУ–НКВС. Причому, починаючи з 1930-х рр. ці перевірки набували все більш жорстких форм.

До числа обов'язкових документів в особовій справі належить послужний список, який фіксував кадрові переміщення посадової особи в системі спецслужб. Також зазначався внутрішній нормативний акт (наказ, розпорядження), згідно з яким відбувалося переміщення службовими сходами. У послужному списку наведено також матеріали про заохочення кадрових працівників органів державної безпеки (нагородження Почесною грамотою чи іменною зброєю, «відзначити в наказі», матеріальне заохочення, вручення цінного подарунка тощо).

Особова справа працівника НКВС значною мірою комплектувалася за рахунок різних характеристик і атестацій, які проводилися під час перевірок, переході з посади на посаду, нагородженні урядовими та відомчими нагородами.

Аналізуючи атестації співробітників ВУНК–ДПУ–НКВС, можна помітити таку характерну рису: якщо в 1920-х – на початку

Петровський Е.П. Архівно-слідчі справи як джерело вивчення історії репресій в Україні у 1937–1938 роках. – Дис. ... канд. іст. наук. – Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського. – К.: 2006. – 300 с.; *Подкур Р., Ченцов В.* Документы органов государственной безопасности УССР 1920–1930-х годов: источниковедческий анализ. – Тернополь: Збруч, 2010. – 372 с. и др.

1930-х рр. вони мали більш принциповий характер, віддзеркалювали особисті якості атестованого, то в другій половині 1930-х рр. висновки атестаційної комісії мали переважно загальний характер і не дозволяли в повному обсязі представити діяльність працівника НКВС. Деякі негативні висновки атестаційних комісій минулих років не впливали на заняття відповідальних посад у «ягодівський», «єжовський» або «беріївський» періоди. Тому цілком можливо стверджувати про складання певних «угруповань», які діяли в системі «патрон-клієнтських» стосунків.

Особові справи співробітників органів держбезпеки мають безперечну цінність у плані з'ясування імен конкретних виконавців внутрішньої політики політичного керівництва, режисерів і постановників сумнозвісних політичних та ідеологічних кампаній 1920–1930-х рр. Разом з тим, вони надають можливість з'ясувати певне коло питань кадрової політики ВКП(б)–КП(б)У, яка спиралася не стільки на ділові якості, скільки на особисту відданість тодішнім схоластичним ідеологічним постулатам, безмежну віру в правильність обраного курсу.

Маловідомим джерелом, яке було використано в нашому дослідженні, стали матеріали розслідування службової діяльності та злочинів співробітників органів державної безпеки. Ці службові розслідування проводилися співробітниками особливої інспекції відділу кадрів. Вони повинні були встановити реальну провину співробітника у скоєному злочині, визначити його тяжкість і запропонувати міру покарання – порушення кримінальної справи або покарання за службовою лінією (догана, кілька днів арешту, пониження в посаді, званні тощо).

У справі обов'язково була наявною скарга або рапорт, на підставі якої проводилося службове розслідування. Його проведення санкціонувалося вищим керівництвом НКВС СРСР чи УРСР. Співробітники особливої інспекції допитували зацікавлених осіб, збирали пояснювальні записки, рапорти співробітників, причетних до подій, що стали предметом розслідування. Часто співробітників навіть не викликали для особистих пояснень, обмежуючись переданням списку питань на місце служби. За необхідності направлялися прохання уточнити деякі моменти, зазначені в рапорті або пояснювальній записці.

Після збору всіх матеріалів висновки за матеріалами службового розслідування надавалися керівництву наркомату внутрішніх справ УРСР – КДБ при РМ УРСР для затвердження. Після візування примірник надходив до наркомату внутрішніх справ СРСР – КДБ при РМ СРСР. Одна з копій висновків підшивалася до особової справи співробітника, щодо якого проводилося службове розслідування.

Самі матеріали розслідування не були складовою частиною особової справи співробітника. Але іноді вони виявлялися під «єдиною обкладинкою» особової справи.

«На Україні гуляють у підпіллі цілі антирадянські українські націоналістичні дивізії...»

Нині добре відомо про початок і механізми масових репресивних операцій у 1937 р. Під час їх здійснення на початок 1938 р. в Україні заарештували 159 573 особи¹⁰. Але керівництво СРСР було незадоволене масштабами репресій у регіонах. На думку наркома внутрішніх справ СРСР М. Єжова, недостатньо активно проявив себе у викритті «ворогів народу» нарком внутрішніх справ УРСР І. Леплевський. Для нового витка репресій потрібні були нові люди. Заміну І. Леплевському М. Єжов бачив в особі 35-річного начальника УНКВС по Оренбурзькій області О. Успенського, який вирізнявся більшою запопадливістю у проведенні репресій.

У листопаді 1937 р. М. Єжов надіслав О. Успенському шифровку:

«Якщо Ви думаєте, що сидітимете в Оренбурзі років п'ять, то помиляєтеся. Напевно, доведеться найближчим часом висунути Вас на більш відповідальну роботу».

Пізніше на допитах О. Успенський розповів:

«У січні 1938 р. я приїхав на сесію Верховної Ради СРСР до Москви. Несподівано мене викликав М. Єжов. Я прийшов до нього в службовий кабінет. Єжов був зовсім п'яний. На столі в нього стояла пляшка коньяку. Єжов сказав мені: “Ну, поїдеш на Україну”».

¹⁰ Нікольський В.М. Репресивна діяльність органів державної безпеки СРСР в Україні (кінець 1920-х – 1950-ті рр.). Історико-статистичне дослідження. – Донецьк, 2003. – С. 119.

Потім О. Успенському пояснили, що І. Леплевський утратив довіру ЦК ВКП(б) через «грубі, невмілі дії»¹¹. 25 січня 1938 р. І. Леплевського призначили начальником транспортного відділу ГУДБ НКВС СРСР, 26 квітня заарештували, 28 липня розстріляли¹².

У 1937 р. персональний склад політбюро ЦК КП(б)У і РНК УРСР практично повністю був репресований. За рекомендацією/рішенням політбюро ЦК ВКП(б) 27 січня 1938 р. у Києві на пленумі ЦК КП(б)У першим секретарем обрали М. Хрущова¹³. Разом з ним в Україну приїхав О. Успенський, який уже 27 січня 1938 р. став до виконання обов'язків наркома внутрішніх справ УРСР¹⁴. Майже одночасно, 31 січня 1938 р., політбюро ЦК ВКП(б) прийняло пропозицію М. Єжова «про затвердження додаткової кількості колишніх куркулів, карних злочинців і активного антирадянського елемента, що підлягають репресії». По Україні намічалось додатково розстріляти 6000 осіб. Було продовжено роботу позасудових трійок. Операція мала закінчитися до 15 березня 1938 р. Одночасно НКВС СРСР отримав дозвіл продовжити до 15 квітня 1938 р.

«операцію з розгрому шпигунсько-диверсійних контингентів з поляків, латишів, німців, естонців, фінів, греків, іранців, харбінців, китайців, румунів, як іноземних підданих, так і радянських громадян, згідно з наявними наказами НКВС СРСР»¹⁵.

У середині лютого 1938 р. до Києва приїхав М. Єжов, щоб дати новий поштовх масовим репресіям у республіці. На оперативній нараді він заявив, що в Україні необхідно розстріляти 30 000 осіб. Ініціатива узгоджувалася з Й. Сталіним. 17 лютого 1938 р. політбюро ЦК ВКП(б) ухвалило рішення про збільшення «ліміту» по Україні «куркульського та іншого антирадянського

¹¹ Шаповал Ю., Пристайко В., Золотарьов В. ЧК–ГПУ–НКВД в Україні... – С. 173–174.

¹² Петров Н.В., Скоркин К.В. Кто руководил НКВД, 1934–1941: Справочник / Об-во «Мемориал», РГАСПИ, ГАРФ. – М.: Звенья, 1999. – С. 270.

¹³ Політичний терор і тероризм в Україні. ХІХ–ХХ ст. Історичні нариси. – К., 2002. – С. 476.

¹⁴ Золотарьов В.А. Олександр Успенський: особа, час, оточення. – Харків: Фоліо, 2004. – С. 49.

¹⁵ РГАСПИ, ф. 17, оп. 162, д. 22, л. 113–114. Це рішення було покладене в основу наказу НКВС СРСР № 233, який підписав Єжов. Див.: Шаповал Ю., Пристайко В., Золотарьов В. ЧК–ГПУ–НКВД в Україні... – С. 175–176.

елемента», який репресується, на 30 000 осіб, а також розгляд справ на позасудових «трійках»¹⁶. Єжов запропонував начальникам обласних УНКВС України скласти заявки на додаткові «ліміти» репресованих. Присутній на нараді начальник Полтавського УНКВС О. Волков пізніше згадував, що М. Єжов

«характеризував усю колишню роботу як штукарство¹⁷, удар по одинаках, і відзначав майже повну відсутність роботи з розкриття організованого антирадянського підпілля. Особливо він указував на дуже слабку роботу із розкриття українського антирадянського націоналістичного підпілля, польського, німецького, говорив про те, що на Україні зберігаються петлюрівські, махновські, офіцерські та інші антирадянські кадри»¹⁸.

За свідченнями окремих чекістів, на одній з нарад у присутності М. Єжова виступав М. Хрущов. Нарком внутрішніх справ СРСР говорив про те, що чекістський апарат в Україні надзвичайно засмічений соціально чужим крамарським елементом, він не поновлювався. Тому порушувалося питання про підготовку нових кадрів¹⁹. За свідченнями О. Успенського, після наради Єжов попросив принести з відділу кадрів особові справи співробітників. Потім викликав чекістів і дивився справу. А вони були «чистими», тобто без компрометуючих матеріалів.

«Микола Іванович каже: “Щось негаразд у вас з відділом кадрів, подивіться, хто там сидить!” Взяли, подивилися цього Северина та його заступника Григор’єва. Виявилось, вони перед тим, як нести справу Миколі Івановичу, видирали всі матеріали, які компрометували співробітника. Потім подивилися, хто такий Северин... Северин був німецьким шпигуном. Його завербував німецький фахівець на Донбасі», –

згадував О. Успенський. У той же день, 15 лютого, М. Северина заарештували²⁰.

¹⁶ РГАСПИ, ф. 17, оп. 162, д. 22, л. 127.

¹⁷ Так у тексті.

¹⁸ Дані з допиту О. Волкова 10 травня 1939 р. Див.: ГДА СБ України, м. Полтава, спр. 19533, т. 1, арк. 65.

¹⁹ ГДА СБ України, ф. 16, оп. 31, с. 94, арк. 318. Про це розповідав, зокрема, начальник відділу кадрів І. Юфа на партзборах Кам’янець-Подільського обласного УНКВС 27 листопада 1938 р. Він помилково зазначав, що нарада відбулася в березні 1938 р., хоча Єжов приїздив в Україну в лютому 1938 р.

²⁰ Політичний терор і тероризм в Україні. ХІХ–ХХ ст... – С. 477; Шаповал Ю., Пристайко В., Золотарьов В. ЧК–ГПУ–НКВД в Україні... – С. 176–177.

26 лютого і 3 березня 1938 р. М. Єжов видав накази про усунення всіх начальників обласних УНКВС в Україні. На посади призначалися нові люди. Одним з них – начальником Вінницького обласного УНКВС став Іван Михайлович Корабльов²¹. Він народився в 1899 р. у родині бідного російського селянина в с. Мисине Псковської губернії. У 1911 р. закінчив сільську школу, до 1915 р. працював кучером у поміщика. У 16 років переїхав до Петрограда, працював на лісовому складі, потім підручним токаря на заводі «Новий Леснер», давильником на патронному заводі. У січні 1918 р. виїхав у с. Понизовське Тюменської губернії. Зумів уникнути мобілізації в колчаківську армію, а в жовтні 1919 р. пішов у Червону армію.

У листопаді 1920 р. розпочалася служба І. Корабльова в органах держбезпеки. Він служив у Приволзькому військовому окрузі, а після закінчення в 1927 р. Вищої прикордонної школи ОДПУ СРСР – у Повноважному представництві ОДПУ по Середньо-Волзькому краю. Після вбивства С. Кірова в ході зміцнення чекістського апарату і масових політичних чисток його перевели в УНКВС Ленінградської області. У 1937 р. він був помічником начальника 3-го (контррозвідувального) відділу УДБ УНКВС Ленінградської області. Про те, як він служив, свідчить рапорт І. Корабльова М. Єжову від 16 травня 1937 р. У ньому з гіркотою пишеться, що низка працівників Ленінградського управління НКВС отримали підвищення у званнях. Але автор виявився «обійденим», хоча з 1935 р. «викрив» безліч групових справ про шпигунсько-шкідницькі організації в місті. І. Корабльов заявляв, що заслуговує просування по службі²². Звичайно, такий амбітний «спеціаліст» привернув увагу М. Єжова.

М. Северина 22 вересня 1938 р. засудили до розстрілу. Див.: *Золотарёв В., Стёпкин В.* ЧК–ГПУ–НКВД в Донбассе. 1919–1941. – Донецк: Апекс, 2010. – С. 293–294.

²¹ Політбюро ЦК ВКП(б) затвердило рішення про призначення Корабльова 28 лютого 1938 р. Див.: РГАСПИ, ф. 17, оп. 3, д. 997, л. 7; *Петров Н.В., Скоркин К.В.* Кто руководил НКВД, 1934–1941. – С. 242–243.

²² *Тумшис М.А.* 1937. Большая чистка. НКВД против ЧК. – М.: Яуза: Эксмо, 2009. – С. 454–455. Лист Корабльова було вперше опубліковано українською мовою: *Золотарьов В.А.* Олександр Успенський: особа, час, оточення. – С. 102–105.

3 березня 1938 р. офіційно оголосили наказ про призначення І. Корабльова у Вінницю²³. У Москві І. Корабльова прийняв М. Єжов. Увага наркома СРСР до нового вінницького начальника була не випадковою. 5 березня 1938 р. політбюро ЦК ВКП(б) розглянуло «Питання НКВС по Українській РСР». У західних областях республіки встановили заборонену прикордонну зону. У ній опинилося близько третини районів Вінницької області. Політбюро ЦК ВКП(б) передбачало виселити за межі зони сім'ї репресованих за шпигунство, диверсію, терор, повстанство, бандитизм, шкідництво, нелегальний перехід кордону і контрабандистську діяльність; сім'ї осіб, які в різний час утекли за кордон; «весь політично неблагонадійний і кримінальний елемент»²⁴.

На зустрічі з М. Єжовим І. Корабльов попросив скасувати наказ про його призначення. Нарком запитав: «Чому?» Корабльов відповів, що боїться – не впорається з роботою. Єжов заспокоїв:

«Не може бути жодних розмов, їдь і розгортай роботу, там, на Україні, гуляють у підпіллі цілі антирадянські українські націоналістичні дивізії, які створені Любченком, Балицьким, треба їхати і громити ці загони».

У Києві І. Корабльова інструктував О. Успенський, який заявив, що «усі німці й поляки, що проживають на території УРСР, є шпигунами і диверсантами» і «75–80% українців є буржуазними націоналістами»²⁵.

Заступником І. Корабльова О. Успенський 7 вересня 1938 р. призначив Антона Яковича Пришивцина²⁶. Він був українцем, народився в 1905 р. у Маріуполі, закінчив вище початкове залізничне училище. У 1927 р став практикантом, помічником оперуповноваженого інформаційного відділення СОВ Луганського окружного відділу ДПУ УРСР. Цього року вступив у партію. Ціл-

²³ Петров Н.В., Скоркин К.В. Кто руководил НКВД, 1934–1941. – С. 242–243.

²⁴ РГАСПИ, ф. 17, оп. 162, д. 22, л. 161.

²⁵ Лошицький О. «Лабораторія»... – С. 215. П. Любченко – колишній «боротьбист», у 1934–1937 рр. – голова Ради народних комісарів УРСР, 30 серпня 1937 р. покінчив життя самогубством.

²⁶ ГДА СБ України, ф. 12, спр. 31025, арк. 18 зв.; Україна в добу «Великого терору»: 1936–1938 роки / Авт.-упоряд. С. Богунов, В. Золотарьов, Т. Рафальська, О. Радзивілл, Ю. Шаповал. – К.: Либідь, 2009. – С. 129.

ком імовірно, що проявив себе в роботі, оскільки його швидко призначили оперуповноваженим, а незабаром районним уповноваженим Ровенецького районного відділення ДПУ. Цікаво, що в характеристиці чекіста-початківця зазначалася така негативна риса: прагнення «швидко стати начальством» і «якнайскоріше збагнути сутність оперативної роботи». У 1933–1935 рр. А. Пришивцин був начальником секретно-політичного відділення Краматорського міського відділення ДПУ, у 1935–1937 рр. – помічником начальника відділення 4-го відділу (секретно-політичного) УДБ УНКВС Донецької області, 1937–1938 рр. – начальником відділення 4-го відділу. У 1937 р. брав участь у розкритті «диверсійно-повстанських» груп серед спецпереселенців (німців із західних областей УРСР), які очолювали агенти німецького консульства. У червні 1937 р. очолював слідчу групу в Маріуполі з розкриття «фашистських груп» у південних районах Донбасу. Тут до розстрілу було засуджено 300 осіб (судячи з довідок, надісланих до Москви)²⁷. Згодом О. Успенський зазначав, що він знав А. Пришивцина мало, але у Вінницькій області в нього не було «своїх людей». При цьому наркомун повідомляли, що А. Пришивцин «порушував дуже багато фальсифікованих справ», а начальник УНКВС Сталінської області П. Чистов характеризував цього співробітника «як майстра на всі руки»²⁸. Тому його відрядили допомагати І. Корабльову, призначивши 5 червня 1938 р. тимчасово виконуючим посаду начальника 4-го відділу УДБ УНКВС по Вінницькій області²⁹, у вересні 1938 р. – тимчасово виконуючим справи заступника І. Корабльова³⁰.

Ще одним співробітником УНКВС Вінницької області став О. Запутряєв, якого І. Корабльов знав з часів служби в Ленінграді. Там у 1935 р. цього чекіста підозрювали у зв'язках з троцькіс-

²⁷ ГДА СБ України, ф. 12, спр. 31025, арк. 17. Детально про роботу Пришивцина на чолі Маріупольської групи див.: *Золотарьов В.А. Олександр Успенський: особа, час, оточення.* – С. 107–108. Нагородний лист на А. Пришивцина повністю опубліковано: *Золотарёв В.А., Стёпкин В.П. ЧК–ГПУ–НКВД в Донбасе: люди и документы. 1919–1941.* – С. 430–431.

²⁸ ГДА СБ України, ф. 12, спр. 31025, арк. 4–4 зв.

²⁹ Україна в добу «Великого терору»: 1936–1938 роки. – С. 130.

³⁰ ГДА СБ України, ф. 12, спр. 31025, арк. 2.

тами, за що були заарештовані два його знайомих. О. Запутряєв подав про це рапорт, але був виключений з партії і поновлений лише Київським міськкомом КП(б)У після переведення в Україну³¹. Політично скомпрометований О. Запутряєв готовий був виконати будь-які завдання І. Корабльова. 3 травня 1938 р. О. Запутряєв був призначений заступником начальника 3-го відділу УДБ УНКВС, а з 3 липня по 22 жовтня 1938 р. – начальником цього ж відділу³².

У травні 1938 р. помічником І. Корабльова по УНКВС Вінницької області став Микола Степанович Бутенко, який мав значний досвід викриття «контрреволюційних куркулів» у 1930 р. у Великому Токмацькому районі (з 1932 р. Дніпропетровська область). Себелюбний і амбітний М. Бутенко не справлювався з колегами, і в 1931 р. його перевели в Любарський район Вінницької області. У 1934–1938 рр. він служив начальником Теплицького райвідділу Вінницького УНКВС. У 1937 р. показав неабияку старанність у викритті «ворогів народу» і особливо в «розкритті» групових справ. Такий помічник був незамінною людиною для І. Корабльова, який жадав «виправдати довіру» і вислужитися перед начальством.

На відміну від І. Корабльова, у березні 1938 р. начальником УНКВС Кам'янець-Подільської області став більш відомий у «чекістських колах» Іван Андрійович Жабрєв. Він народився в 1898 р. в родині російського робітника в м. Устюжна Вологодської губернії. Закінчив вище початкове училище в 1916 р. і став працювати телеграфістом. У 1918 р. працював начальником відділення Череповецького губернського відділу пошти й телеграфу, членом колегії губернського продзагону, з 1920 р. – уповноваженим політбюро НК Устюжнського повіту. Закінчив вечірню радпартшколу. У 1918 р. став членом ВКП(б). У першій половині 1920-х рр. працював в органах держбезпеки на Алтаї. З другої половини 1920-х рр. І. Жабрєв потрапив у поле зору повноважного представника ОДПУ СРСР по Сибіру Леоніда Заковського. Коли в 1926 р. начальника Бійського окружного відділу ОДПУ

³¹ ГДА СБ України, ф. 5, спр. 66937, т. 1. арк. 105.

³² *Золотарьов В.А.* Олександр Успенський: особа, час, оточення. – С. 295.

К. Вольфрама зняли з посади за пияцтво й фінансові махінації, на його місце призначили І. Жабрева. Під час першої хвилі суцільної колективізації та розкуркулення, у березні 1930 р., в Уч-Пристанському районі Бійського округу повсталих селян очолив уповноважений місцевого відділу ОДПУ Ф. Г. Добиткін. Він захопив райцентр і розгорнув загін у 400 повстанців. У збройному придушенні повстання брав участь І. Жабрєв, який разом з іншими чекістами був нагороджений грамотою Сибірського крайвиконкому та цінним подарунком³³. Тоді ж І. Жабрева нагородили золотим годинником з написом

«І. А. Жабреву за успішну ліквідацію куркульства від Бійського ОКР[ужного] В[иконавчого] К[омітету]».

Після цього Л. Заковський давав І. Жабреву найпохвальніші характеристики, а незабаром його нагородили значком почесного чекіста. Весь цей час він «викривав» контрреволюційні організації в Барнаулі, що спеціально зазначалося в атестації 1931 р. У 1933 р. його знову нагородили мисливською рушницею і 600 рублями за операцію з перегону худоби в СРСР із Західної Монголії. У червні 1933 р. І. Жабрева призначили начальником секретно-політичного відділу Західносибірського крайового УНКВС. Він продовжував «викривати» контрреволюційні і шпигунські організації, особливо на селі, яке чинило відчайдушний опір хлібозаготівлі. Наприкінці 1935 р. начальник УНКВС по Західносибірському краю В. Каруцький в атестації спеціально зазначив, що особиста агентура І. Жабрева використовувала провокації для створення справ про контрреволюціонерів³⁴. У листопаді 1937 – лютому 1938 рр. І. Жабрєв був заступником наркома внутрішніх справ Білорусії, а 26 лютого 1938 р. його перевели в прикордонну Кам'янець-Подільську область.

У березні 1938 р. заступником І. Жабрева став Роман Васильович Крутов, який почав служити в органах безпеки у 1929 р. і за 10 років зробив стрімку кар'єру. Мабуть, він зумів сподобатися О. Успенському, оскільки в серпні 1938 р. його призначили виконуючим обов'язки начальника відділу кадрів НКВС УРСР³⁵.

³³ Тумшис М.А. 1937. Большая чистка. НКВД против ЧК. – С. 28–29.

³⁴ ГДА СБ України, м. Хмельницький, спр. 2833, ч. III, арк. 15–16, 18–18 зв., 19.

³⁵ Петров Н.В., Скоркин К.В. Кто руководил НКВД, 1934–1941. – С. 253.

У тому ж березні 1938 р. ще одним соратником І. Жабрєва став Володимир Євгенович Лелонг, який народився в сім'ї робітника в м. Слов'яносербське Донецької (Ворошиловградської) області в 1903 р. Він вважав себе росіянином, з 1920 по 1928 р. працював телеграфістом у Дебальцевому й Кадіївці, а в 1929–1932 рр. – формувальником на Єнакіївському металургійному заводі. Тут він вступив до партії, став співробітником відділу кадрів, потім редактором заводської багатотиражки. У 1934–1937 рр. обирався парторгом цеху металургійного заводу³⁶. З документів, що збереглися, привертає увагу свідчення, що в цей час він співпрацює з органами НКВС, вигадуючи наклепницькі свідчення комуністів, наприклад члена партії Тучина. Коли той відмовився підписувати, Лелонг заявив:

«Це ворог, підписувати не бійся, його все одно розстріляють, а тебе ніхто викликати не буде»³⁷.

Парторг не соромився використовувати соціальне становище з метою збагачення. Керівника, який не мав великого авторитету, у 1937 р. не обрали на цю посаду, але відрядили працювати інструктором парткому заводу. На початку 1938 р. за мобілізацією ЦК КП(б)У його спрямували до органів НКВС і призначили спочатку помічником начальника відділення 3-го відділу Кам'янець-Подільського УНКВС (наказ НКВС УРСР № 114 від 1 квітня 1938 г.), начальником відділення 3-го відділу, а з травня 1938 р. він став секретарем парткому УНКВС³⁸. Досвідчений І. Жабрєв розумів можливості додаткового контролю співробітників парткомом управління.

Усі ці люди продовжили здійснювати масові репресивні операції у двох прикордонних областях України. Як свідчив пізніше Корабльов:

«Усі орієнтування НКВС у 1937 і 1938 рр. вказували на широкі формування шпигунських резидентур польської та німецької розвідок, і тому вважалося практично, що для того, щоб заарештувати поляка, німця, для арешту осіб цієї категорії потрібно менше

³⁶ ГДА СБ України, ф. 12, спр. 31034, арк.1–14.

³⁷ Там само, арк. 45 зв.

³⁸ Там само, арк. 66–67.

матеріалів, ніж для арешту інших національностей, тобто певний національний підхід у цьому питанні, безумовно, був, і його прищеплювали керівні директиви НКВС СРСР та НКВС УРСР»³⁹.

Отримуючи такі настанови від чекістського керівництва, Корабльов поставив «на конвеєр» арешти й розстріли. Також він одразу посилив викриття «українського націоналістичного підпілля». Паралельно ліквідували інші «шпигунсько-диверсійні резидентури»⁴⁰.

У березні 1938 р. створили чекістські слідчі групи в Гайсині, Жмеринці, Могилеві-Подільському, Тульчині, що проводили арешти. В інших районах арешти проводили райвідділи НКВС. Із 22 березня кількість зізнань заарештованих почала зростати, а обласна «трійка» (І. Корабльов, секретар обкому І. Співак, обласний прокурор Я. Тернівський) перейшла на щоденну роботу. 7 квітня І. Корабльов доповів О. Успенському, що в області заарештовано 2500 осіб, але щодо поляків, румунів та інших національних категорій репресії тільки розгорталися. Через 20 днів І. Корабльов попросив про збільшення ліміту репресованих на 300–500 осіб. Надали 400 осіб за першою категорією (розстріл)⁴¹.

У квітні–травні 1938 р. однією з головних стала операція щодо «Польської організації військової». У райони відправили оперативні групи чекістів, які на підставі даних райвідділів НКВС або вигаданих чекістами склали оперативні листи на осіб, що підлягали арешту. Наприклад, І. Корабльов під час приїзду до Жмеринського райвідділу НКВС затребував список поляків, що проживають у районі. На цьому списку зробив позначки «заарештувати» поляків середнього віку. Крім цього, видав розпорядження затребувати від спецчастин підприємств і установ списки на поляків, німців і латишів. Третій відділ УНКВС за цими списками провів арешти. Чекісти одразу застосовували методи фізичного і психічного впливу, щоб отримати зізнання у «ворожій» діяльності. Керівництво їх намовляло:

³⁹ Лошицький О. «Лабораторія»... – С. 190.

⁴⁰ Давидюк А. Жертви червоного терору. – Вінниця, 2001. – С. 222–249; Лошицький О. «Лабораторія»... – С. 192–193.

⁴¹ Лошицький О. «Лабораторія»... – С. 192–193.

«З ворогами жартувати не будемо. Якщо два–три сконають, страшного нічого не буде, відповідати ніхто з вас не буде, відповім я своєю головою і своїм партійним квитком»⁴².

Повсякденною практикою стали групові допити, застосовувалися нелюдські тортури і знущання над людьми. Опергрупою, що працювала у Жмеринському районі, за квітень–травень 1938 р. було заарештовано понад 100 осіб, на яких не було жодних компрометуючих матеріалів⁴³. Подібна практика застосовувалася в облуправлінні НКВС. Щовечора І. Корабльову доповідали про кількість протоколів «зізнань». Потім він віз матеріали на «трійку», де ухвалювалися розстрільні вироки. Вони негайно виконувалися в будинку гаража обласного УНКВС, де звуки розстрілів і крики жертв глушилися шумом працюючих моторів автомашин. На них завантажувалися трупи, які ховали через 300–400 метрів у парку або за 2 км на цвинтарі по вулиці Лісовій.

Наданий ліміт репресованих по Вінницькій області виконали 11 травня 1938 р. І. Корабльов відправив доповідну записку О. Успенському, в якій підбив підсумки. З 26 березня по 10 травня 1938 р. за різними «лініями» репресували 3448 осіб. На 11 травня 1938 р., після виконання основного й додаткового лімітів, в обласному управлінні залишалося 1103 підслідних заарештованих. І. Корабльов повідомив О. Успенському, що на обліку залишилося близько 2000 осіб – «рядових петлюрівців і колишніх політичних бандитів»⁴⁴. Масові репресивні операції тривали.

26 травня 1938 р. політбюро ЦК ВКП(б) подовжило до 1 серпня 1938 р. порядок розгляду справ щодо національних операцій (15 вересня 1938 р. новим рішенням політбюро ЦК ВКП(б) розгляд «альбомних» справ було передано з центрального апарату НКВС СРСР обласним «особливим трійкам»)⁴⁵. Знайдені й проаналізовані протоколи дозволили встановити: у Вінницькій

⁴² Малигін А. Червона акула (Єжовщина на Вінниччині): документально-публіцистичні нариси / Анатолій Малигін. – Вінниця, 1995. – С. 25. Цитується висловлювання начальника слідчого відділу дорожньо-транспортного відділу НКВС УРСР Богданова на одній з нарад у Жмеринській опергрупі.

⁴³ Лошицький О. «Лабораторія»... – С. 210.

⁴⁴ Політичні репресії на Поділлі (20–30-ті рр. ХХ ст.). – С. 185–188.

⁴⁵ РГАСПИ, ф. 17, оп. 162, д. 23, л. 32; д. 24, л. 2.

області «трійкою» та «вищою двійкою» у 1937–1938 рр. було засуджено 19 851 ос., із них розстріляно 16 806 ос.⁴⁶; у Кам'янець-Подільській області в позасудовому порядку засуджено 14 848 ос., з них розстріляно 13 275 ос.⁴⁷

Документи зберегли свідчення щодо діяльності І. Жабрєва, який одразу після приїзду в Кам'янець-Подільський провів оперативну нараду, де сказав, що лінія з розгрому ворожого підпілля під керівництвом колишнього начальника М. Приходька була неправильною. На обласній «трійці» розглядалися справи на одинаків, але не викривалися підпільні організації. І. Жабрєв заявив:

«Якщо в селі мешкає 3–4 куркулі, то, безумовно, вони мають бути між собою зв'язані і становити в зародку контрреволюційне формування».

Тому вимагав «викривати» широке розгалужене контрреволюційне підпілля за польською, українською та іншими лініями. І. Жабрєв пояснив неправильну лінію роботи М. Приходька наявністю в апараті обласного управління ворогів, які не бажали виявляти контрреволюційні формування. Тому він у прихованій формі вимагав роздобувати показання на співробітників держбезпеки. Крім цього, новий начальник запропонував домогтися «викриття» за українською лінією цілих корпусів, дивізій, щодо «Польської організації військової» (ПОВ) – командного складу корпусів і дивізій, а за право-троцькістською – районних штабів у кожному районі області. Зазначимо, що настанови І. Жабрєва повторювали вказівки О. Успенського, який у квітні 1938 р. приїхав до Кам'янця-Подільського й на оперативній нараді підкреслив необхідність розгрому поляків та українських буржуазних націоналістів. Перед особовим складом нарком навіть істерично вигукнув «поляків ми повинні знищити»⁴⁸.

Із самого початку роботи І. Жабрєв заборонив приймати на обласну «трійку» справи заарештованих «одинаків», вимагаючи

⁴⁶ Амонс А. Діяльність позасудових органів на Вінниччині у період масових політичних репресій 1937–1938 рр. // Реабілітовані історією. Вінницька область. – Кн. 2. – С.15–19.

⁴⁷ Реабілітовані історією. Хмельницька область. – Кн. 1. – С. 79.

⁴⁸ ГДА СБ України, ф. 12, спр. 205, арк. 27–28.

розкриття організацій зі 100 і більше учасників. «За розвал роботи й небажання викривати підпілля» були заарештовані начальники Проскурівського міськвідділу НКВС З. І. Браун та Шепетівського міськвідділу Я. Б. Гришко. Потім пішли арешти інших співробітників держбезпеки й міліції. За свідченнями, які давали в 1939 р. їх залишені на волі колеги,

«працівники УДБ були тероризовані, боялися один одного, боялися навіть обмінюватися деяким досвідом роботи, вказувати на недоліки»⁴⁹.

На оперативних нарадах І. Жабрєв і Р. Крутов заявляли, що хорошим працівником вважатиметься той, хто за добу одержить не менше 10–15 свідчень заарештованих про контрреволюційну діяльність. Після таких настанов співробітники стали фальсифікувати слідчі справи. За особистими вказівками І. Жабрєва та Р. Крутова застосовувалися заходи фізичного впливу до арештованих. У практику допитів увійшли масові катування⁵⁰.

У квітні 1938 р. співробітники управління розпочали масові слідчі справи щодо «українських націоналістів», виконавши ліміти. У липні 1938 р. справи закінчили, відправивши до центрального апарату НКВС УРСР 400 довідок, з яких повернули 300. Що далі робити із заарештованими, ніхто не знав, а в'язниці були переповнені. На 1 серпня 1938 р. в УНКВС залишалося 2000 «українських націоналістів». На початку серпня НКВС УРСР дав вказівку: якщо «верхівка підпілля» була пов'язана з іноземними розвідувальними органами, закінчувати справи, як «за довідками на альбом»⁵¹. Ішлося про те, що

«на альбоми можуть бути завершені групові слідчі справи за умови, якщо хоча б один обвинувачений дав показання щодо шпигунської діяльності».

Роботу наказали закінчити до 10 серпня. І. Жабрєв провів нараду, вимагаючи домогтися зізнання у шпигунстві.

⁴⁹ ГДА СБ України, ф. 12, спр. 205, арк. 28–33.

⁵⁰ Там само, арк. 28.

⁵¹ Починаючи з 1937 р. на арештованих за «національними лініями» робилися так звані альбоми, що склалися з довідок, підготовлених слідчими. Альбоми передавалися до НКВС СРСР.

Після оперативної наради значну частину працівників УДБ відрядили в слідчі групи до Проскурова й Шепетівки. Р. Крутова призначили керівником слідчих груп Проскурова й Шепетівки. Кожна група складалася з 15–20 чекістів. Для швидкості й масовості репресій Р. Крутову надали широкі права,

«санкції бралися не в обласного прокурора, а в районних, які, не вдаючись у суть справи, штампували готові постанови на арешти»⁵².

Санкції на арешт видавали за довідками, які іноді містили лише два–три слова, тільки прізвище без імені та по батькові людини, що підлягає арешту⁵³. А військовий прокурор 4-го кавалерійського корпусу Зуєв, помічник військового прокурора КОВО Копилов та інші власноруч били заарештованих⁵⁴. Слідчі Доманицький та Оболенський убили людей під час допитів. За розпорядженням Успенського вони були заарештовані й відсиділи в адміністративному порядку 20 діб у в'язниці Києва⁵⁵. На цьому їх покарання закінчилося.

Слід зазначити, що заарештованих, і серед них колишніх співробітників управління НКВС, піддавали систематичним катуванням: їх били гумовим кийком, шомполом, дерев'яним молотком, колючими гілками акації. Один зі слідчих, В. Леонов⁵⁶, бив заарештованих безпосередньо перед розстрілами, потім примушував їх дивитися на розстріли. Зрештою розстрілювали й цих нещасних людей. Не дивно, що до 90% людей зізнавалися в злочинах, яких ніколи не вчиняли.

У другій половині 1938 р., за свідченням І. Корабльова, бувалі чекісти відчували чергову зміну політичного курсу. Одною з

⁵² ГДА СБ України, ф. 12, спр. 205, арк. 2.

⁵³ Там само, арк. 26–33.

⁵⁴ Там само, арк. 8–10.

⁵⁵ Там само, арк. 22–24.

⁵⁶ Йдеться про *Валентина Івановича Леонова*. Із 25 травня 1938 р. – начальник 4-го відділу УДБ УНКВС Кам'янець-Подільської області, з 7 вересня 1938 р. – заступник начальника УНКВС Кам'янець-Подільської області. Див. *Золотарьов В.А. ЧК–ДПУ–НКВС на Харківщині: люди та долі (1919–1941)*. – Харків: Фоліо, 2003. – С. 418, *Золотарёв В.А., Стёпкин В.П. ЧК–ГПУ–НКВД в Донбассе: люди и документы. 1919–1941*. – С. 228. Одна з вулиць Запоріжжя носить його ім'я.

перших ознак стало призначення 22 серпня 1938 р. першим заступником М. Єжова першого секретаря ЦК КП(б) Грузії Л. Берії, який брав участь у репресуванні партійно-радянських працівників Закавказзя⁵⁷. 8 вересня 1938 р. ще один перший заступник Єжова М. Фріновський був призначений наркомом Військово-Морського Флоту СРСР. Водночас звільнили з посади начальника 1-го управління (держбезпеки) НКВС СРСР⁵⁸.

Уже 11 вересня новому заступнику наркома Л. Берії надали звання комісара держбезпеки 1-го рангу, а 29 вересня у структурі НКВС відновили Головне управління держбезпеки під керівництвом Л. Берії⁵⁹. У наказах НКВС СРСР № 00701 й № 00702 від 23 жовтня 1938 р. зазначалося, що співробітники зобов'язані суворо дотримувати правил слідчої роботи⁶⁰. 31 жовтня 1938 р. накази було доведено до відома особового складу на оперативній нараді Вінницького УНКВС.

Раніше за всіх загрозу, що насувалася, відчув нарком УРСР О. Успенський. 14 листопада 1938 р. він інсценував самогубство, залишивши у своєму службовому кабінеті записку: «Труп шукайте в річці»⁶¹. М. Хрущов у мемуарах писав:

«Коли після втечі Успенського я приїхав до Москви, Сталін так пояснював мені, чому втік нарком: “Я з Вами говорив по телефону, а він підслухав. Хоча ми говорили по ВЧ і нам навіть пояснюють, що підслухати ВЧ не можна, мабуть, чекісти все-таки можуть підслуховувати, і він підслухав. Тому він і втік”. Це одна

⁵⁷ Петров Н.В., Скоркин К.В. Кто руководил НКВД, 1934–1941. – С. 106–107.

⁵⁸ Лубянка: Органы ВЧК–ОГПУ–НКВД–НКГБ–МГБ–МВД–КГБ. 1917–1991. Справочник / Под ред. А. Н. Яковлева; авт.-сост. А. И. Кокурин, Н. В. Петров. – М.: МФД, 2003. – С. 67.

⁵⁹ Там само. – С. 67.

⁶⁰ История сталинского Гулага. Конец 1920-х – начало 1950-х годов: Собр. док. в 7 т. / Т. 1. Массовые репрессии в СССР. – М.: «РОССПЭН», 2004. – С. 311.

⁶¹ Успенський півроку переховувався у Москві, Архангельську, Калюзі, Муромі. У квітні 1939 р. його заарештували в м. Міасі Челябінської обл., а в січні 1940 р. розстріляли. Див.: Хрущев Н.С. Время. Люди. Власть: Воспоминания. – К., 1989. – Т. 1. – С. 172; Петров Н.В., Скоркин К.В. Кто руководил НКВД, 1934–1941. – С. 417; Taubman W. Khrushchev. The Man And His Era. – New York–London, 2003. – С. 123; Золотарьов В.А. Олександр Успенський: особа, час, оточення. – С. 206–221.

версія. Друга така. Її теж висували Й. Сталін і Л. Берія. М. Єжов по телефону викликав О. Успенського до Москви і, певно, натякнув йому, що той буде заарештований. Тоді вже самого М. Єжова підозрювали, що й він ворог народу... Одразу ж почалися арешти чекістів. На Україні заарештували майже всіх чекістів, які працювали з Єжовим»⁶².

17 листопада 1938 р. Й. Сталін і В. Молотов підписали постанову РНК СРСР і ЦК ВКП(б) «Про арешти, прокурорський нагляд і ведення слідства», якою органам НКВС і прокуратури заборонялося проведення масових операцій з арештів і виселення, ліквідувалися «трійки». Органи НКВС зобов'язувалися при провадженні слідства точно дотримувати всіх вимог кримінально-процесуальних кодексів⁶³. У цей же день І. Корабльов провів у Вінниці оперативну нараду з питання агентурно-слідчої роботи⁶⁴, а І. Жабрєва заарештували як співучасника О. Успенського⁶⁵.

«Нас бояться вороги, а народ нас любить...»

22 листопада 1938 р. у присутності секретаря Кам'янець-Подільського обкому КП(б)У О. Власова відбулася оперативна нарада обласного УНКВС. Спочатку заслухали співробітників, а потім тимчасово виконуючий обов'язки начальника управління, секретар партбюро Олександр Акимович Єкимов заявив, що 19 листопада він був присутній на засіданні політбюро ЦК КП(б)У, на якому обговорювалася постанова РНК СРСР і ЦК ВКП(б) від 17 листопада.

«На засіданні з'ясувалося, – зазначав Єкимов, – що колишній нарком НКВС УРСР Успенський виявився неабияким змовником, який привіз на Україну своїх спільників, нині заарештованих разом з ним»⁶⁶.

⁶² Хрущев Н.С. *Время. Люди. Власть: Воспоминания* в 4-х кн. – М.: Инф.-изд. комп. «Московские новости», 1999. – Кн. 1. – С. 173.

⁶³ *История сталинского ГУлага*. – Т. 1. – С. 305–308.

⁶⁴ ГДА СБ України, ф. 5, спр. 66937, т. 9, арк. 165.

⁶⁵ *Петров Н.В., Скоркин К.В. Кто руководил НКВД, 1934–1941*. – С. 189.

⁶⁶ ГДА СБ України, ф. 16, оп. 31, спр. 94, арк. 263–264.

Доповідач, мабуть, хотів додати своїй персоні політичної ваги повідомленням про участь у засіданні політбюро. Але насправді цей орган постанову не обговорював⁶⁷.

І. Корабльов за кілька днів у Вінниці розповів, що в ЦК КП(б)У відбулася нарада начальників обласних управлінь НКВС та їх заступників, на якій був присутній М. Хрущов⁶⁸.

У Кам'янець-Подільському співробітники ще до оперативної наради обласного УНКВС зрозуміли, хто винен і кого треба критикувати. Тому нікого не здивувало, що одним з перших виступив начальник Проскурівського міськвідділу НКВС Борис Миколайович Самогородський, який стверджував, що порушення відбулися через ворогів народу, зокрема І. Жабрева. Колишній начальник вимагав надавати слідчі справи щодо шпигунства «ПОВ», а чекісти вимушені були заарештовувати підозрілих осіб, на яких не було достатніх матеріалів. При цьому широко застосовувалися побиття заарештованих і фальсифікація протоколів їх допитів. Оперуповноважений особливого відділу 9-ї кавалерійської дивізії Стадник підтримував критику:

«Жабрєв давав ворожі настанови не пускати до заарештованих прокурорів, чим порушували революційну законність».

Начальник відділу кадрів В. Лелонг свідчив, що І. Жабрєв дав директиву звільнити з «органів» усіх євреїв. Більше того, він нібито говорив, що

«потрібно в найближчий період нашу прикордонну область очистити від євреїв».

Квінтесенцією оцінок став висновок начальника 9-го відділу Олексія Миколайовича Горця:

«Усі ми, у тому числі і я, були сліпим знаряддям у руках цього запеклого ворога Жабрева»⁶⁹.

У процесі перекладання провини на персоніфікованого ворога – І. Жабрева – чітко окреслилися соціальні напруги й конфлікти, настрої й моделі поведінки чекістів. По-перше, група співробітників звинуватила колег в особистих зв'язках з І. Жаб-

⁶⁷ У протоколах засідань політбюро ЦК КП(б)У згадки про обговорення постанови 17 листопада відсутні.

⁶⁸ ГДА СБ України, ф. 16, оп. 31, спр. 39, арк. 51.

⁶⁹ Там само, спр. 94, арк. 243.

ревим. Наприклад, начальник Красилівського райвідділу НКВМ Мотусевич заявив, що Самогородський був наближеним до Жабрева, отримував від нього грошові винагороди, але нічого про це не сказав. Начальник прикордонного загону Зубрило звинувачував співробітників Волочиського райвідділу НКВС у тому, що погано борються з ворогами народу, наполягав на масовому виселенні з прикордонної смуги колгоспників, навіть без наявності компрометуючих доказів. Начальник 4-го відділу Парфьонов указав на діяльність Єкимова, що як секретар парткому приїжджав до оперативно-слідчих груп і вимагав надання не менше п'яти слідчих справ у день, а Крутов – 8–12 щоденних зізнань у ворожій роботі. Парфьонов акцентував увагу на неправильному здійсненні політичних репресій щодо різних національностей:

«У нас існувала практика, що якщо поляк, то ворог, якщо колишній петлюрівець – то ворог... Наша держава – інтернаціональна, і заарештовувати всіх поляків – це неправильно».

На що секретар обкому О. Власов зробив зауваження, що якщо держава є інтернаціональною, це не означає, «що не повинні заарештовувати ворогів з різних національностей». На нашу думку, ці розбіжності виникли навколо суттєвої проблеми трансформації окремих аспектів політичних репресій в етнічні чистки. Про це йтиметься в наступних частинах дослідження.

Парфьонов визначив ще одну серйозну проблему органів НКВС у суспільстві:

«Масовою операцією ми викликали в населення в селах страх перед нашими органами».

У відповідь пролунали репліки:

«Неправильно, це наклеп на народ. Нас бояться вороги, а народ нас любить».

Про страх у суспільстві, викликаний кривавою діяльністю чекістів, написано чимало. Про нього знали і його використовували самі чекісти. Тим показовішими є вислови про страх ворогів і любов народу, які не були якоюсь аберацією свідомості чи ментальною проблемою, а були свідомою політичною позицією. Недарма начальник 3-го відділу О. Вадіс стверджував, що підвищення ефективності агентурної і слідчої роботи:

«не означає, що ми повинні зараз ліберальничати з ворогами – це означає, що декого, якщо це знадобиться, будемо суворо допитувати».

І далі він продовжив:

«[...] Слід продовжувати громити ворогів, а треба сказати, що саме в Кам'янець-Подільській області є ще багато ворогів, з якими потрібно вести запеклу боротьбу».

Водночас О. Вадіс розкритикував корпоративні відносини в органах держбезпеки, заявивши, що з чекістів створювалася «певна каста, усе робилося в суто конспіративній формі, створювалася видимість, що працюють багато, працюють добре [...]».

Чиношанування, підлабузництво було повсякденним явищем».

Безконтрольне й привілейоване становище в суспільстві чекістів призвело до того, що їх агентуру відкрито влаштовували на роботу директори підприємств і керівники радянських установ. Можна уявити, наскільки напруженим був психологічний стан у таких колективах.

«Поставити на місце» чекістів повинні були партійні органи. Саме це мала на меті постанова РНК СРСР і ЦК ВКП(б) від 17 листопада. Показово, що на оперативній нараді начальник Смотрицького райвідділу НКВС Климентій Іванович Стицюк звинувачував І. Жабрєва в тому, що той наказував не інформувати партійні органи про ситуацію на місцях, говорив:

«Ми повинні знати в першу чергу, а потім уже парткоми».

Секретар обкому Власов всю увагу зосередив на цій проблемі. *По-перше*, він критикував керівників управління Вадіса, Мордовця, Лелонга за те, що не говорили в обкомі й міськкомі партії про ворожу роботу Жабрєва:

«За ці помилки партійна організація має винних міцно вдарити».

По-друге, він політично підстрахувався обов'язковими заявами про незгоди з Жабрєвим:

«Протягом тривалого часу роботи з ворогом Жабрєвим мені довелося чимало стикатися й не виконувати його лінію в роботі, наприклад, виселення з м. Кам'янця-Подільська вчителів і агрономів. Ми за очищення нашої області від ворожих елементів, за очищення правильне, а не за очищення фашистське, яке проводили Успенський і Жабрєв».

По-третьє, Власов з обуренням розповідав, що в районному центрі Берездові начальник райвідділу НКВС ставив завдання

секретареві райкому партії та вимагав звіт про виконання. У Дунаєвцях його колега затребував від голови райвиконкому бензин і на запитання «Навіщо?» відповів: «Це не твоя справа, якщо не даси, заарештуємо». Навівши подібні приклади, Власов підкреслив: «Треба припинити будь-яке зазнайство й не-тактовну поведінку». У зв'язку з цим, секретар обкому заявив, що Самогородського як близьку до Жабрева людину й поганого працівника «тримати не будемо», а всіх, хто був «охвістям Жабрева», слід із органів звільнити.

Таким чином, провідна роль партійних органів стосовно чекістських цілком відновлювалася. Місцеві партпрацівники знову починали здійснювати контроль над кадрами райвідділів та обласних управлінь держбезпеки. За таких умов секретар парткому управління О. Єкимов спробував перекласти провину за допущені «порушення законності» на ворожі зовнішні сили:

«Слідчого перетворювали на письменника, не ставилися об'єктивно, партійно до оформлення справ, вимагали великих протоколів. У низці випадків ми не перевіряли показання свідків».

Тому колишні «письменники» повинні були профільтрувати всі слідчі справи «у провадженні», звільнивши тих, хто не винний. Але не можна було звільняти «легковажно», адже навколо залишалися вороги. Єкимов налаштовував співробітників на роботу в нових умовах:

«Органи НКВС оточені любов'ю народу, тому т. Парфьонов, який тут виступав, неправий, кажучи, що нас бояться трудящі. Той, хто відчуває за собою гріхи, той боїться нашого удару. До нас щодня надходять сотні заяв, трудящі допомагають нам викривати ворогів».

Отже, логіка мислення банди злочинців, що за сигналом керівництва Компартії відправила на смерть десятки тисяч людей у Кам'янець-Подільській області, залишалася незмінною: вони вважали себе найсвідомішими й найпатріотичнішими в суспільстві, здійснювали найвищу соціальну місію – пошук ворогів у різних соціальних і національних групах, і за це «народ їх любив». А будь-які згадки про страх перед ними були... наклепом на народ, що допомагав «викривати» ворогів⁷⁰.

⁷⁰ ГДА СБ України, ф. 16, оп. 31, спр. 94, арк. 206, 213–215, 219–221, 223, 227, 229, 231, 235, 242–243, 255–257, 259, 262–264, 267.

23 листопада 1938 р. М. Єжов подав рапорт про відставку, який було задоволено (певно, Й. Сталіним), а 25 листопада НКВС СРСР очолив Л. Берія. Цього ж дня у Вінниці відбулася оперативна нарада УНКВС, на якій було зачитано й обговорено постанову ЦК ВКП(б) і РНК СРСР від 17 листопада 1938 р. І. Корабльов заявив, що 19 листопада на нараді начальників і заступників начальників НКВС у ЦК КП(б)У

«окремі начальники управлінь НКВС та їх заступники не зовсім зрозуміли суть постанови й говорили нісенітниці».

Наприклад, миколаївські керівники заявили, що 2000 заарештованих піддавалися побиттю. В Одеській області співробітники держбезпеки били 1500 ув'язнених.

«Секретар ЦК КП(б)У тов. Хрущов дуже різко виступив із цього питання, заявив, що за таку неправильну лінію треба винних віддавати під суд», –

зазначив І. Корабльов. Довелося і йому навести приклади необґрунтованих арештів, здійснених райвідділами НКВС, покритикувати практику допитів «штатних свідків» у справах заарештованих, про що йтиметься далі. Показово, що в присутності секретаря Вінницького обкому Г. Міщенка він жодного разу не згадав про «нісенітниці» – масові побиття заарештованих.

На нараді був присутній обласний прокурор Я. Тернівський, що входив до обласної «трійки», яка затверджувала вироки заарештованим. Я. Тернівський спробував відвернути від себе будь-які підозри у ворожій діяльності, розповівши про масові побиття ув'язнених у Вінницькому УНКВС. Він зазначив, що постанова від 17 листопада 1938 р. закликала вести з ворогами «нещадну боротьбу більш досконалими методами». Прокурор стверджував:

«Вороги народу, які пробралися до органів НКВС та органів прокуратури як у центральних апаратах, так і на місцях, створювали справи на людей, відданих радянській владі, відхиляючи удар від своїх ворожих бандитських контрреволюційних елементів».

Такі вороги в області накоїли чимало шкоди, а

«спрощене ведення слідства призводило до найгрубіших порушень соціалістичних законів. У нас були випадки необґрунтованих арештів... Були випадки побиття заарештованих».

У цих умовах прокурорів, які намагалися перевірити повідомлення про побиття, іноді не пускали до камер, а порушення законів було наслідком сімейності в практичній роботі, відсутності більшовицької принципності. Політично безпечне слово «сімейність» знімало підозри в політичних помилках, а тим самим і у ворожій діяльності, що вели зовнішні сили.

«Потрібно з усією прямоотою сказати, що органи прокуратури недостатньо здійснювали нагляд за слідством, не вживали рішучих заходів щодо усунення недоліків. Виступаючи сьогодні на цій нараді з обговорення цього найважливішого документа, я, як прокурорський працівник, у зазначених хибах також винний», – покаявся Я. Тернівський. Таким чином, він і прокурори області залишалися ніби осторонь злочинів, здійснених органами НКВС, і звинувачувати їх можна було лише в безпринципності й сімейності.

Виступ Г. Міщенко показав, що він не хотів говорити про порушення законності, але про партійний контроль пролунала чітка настанова:

«У Вас, мабуть, відомча дисципліна стоїть вище партійної дисципліни, а це дуже погано... Ознайомлювати секретарів РПК з агентурною роботою не можна, потрібно будувати роботу в повному контакті, однак ніхто не надавав права секретарям РПК особисто розпоряджатися працівниками НКВС і давати їм доручення на шкоду основній чекістській роботі, і такою ж мірою начальнику райвідділу НКВС розпоряджатися кадрами райкому».

I. Корабльов цілком визнав провідну роль обкому партії:

«Зараз становище з набором людей для роботи в органах НКВС зовсім інакше, ніж раніше. Прийняття, звільнення й пересування чекістських кадрів провадиться тільки за узгодженням з обкомом КП(б)У»⁷¹.

Нарада продемонструвала небажання співробітників Вінницького УНКВС говорити про допущені «порушення законності», а також спробу прокуратури відхреститися від участі в них. Це була природна стратегія захисту від звинувачень. Однак політична кампанія викриття порушень і порушників набувала сили.

⁷¹ ГДА СБ України, ф. 16, оп. 31, спр. 39, арк. 51–52, 55–56, 58–59, 61–62.

«Як країна соціалізму народить героїв...»

26 листопада 1938 р. було видано наказ НКВС СРСР № 00762 «Про порядок здійснення постанови РНК СРСР і ЦК ВКП(б) від 17 листопада 1938 р.», підписаний Л. Берією. Він визначив напрями діяльності органів держбезпеки відповідно до чинного законодавства й вимагав під керівництвом партії й уряду

«домогтися якнайшвидшого й рішучого усунення всіх хиб і перекручень у своїй роботі й докорінного поліпшення організації подальшої боротьби за повний розгром усіх ворогів народу, за очищення нашої батьківщини від шпигунсько-диверсійних агентур іноземних розвідок, забезпечивши тим самим подальші успіхи соціалістичного будівництва»⁷².

Таким чином, пошук ворогів народу, до розряду яких з початку 1930-х рр. могли потрапити будь-які групи суспільства, а також агентурних мереж іноземних розвідок був однією з умов успіхів діяльності Компартії і держави загалом. Цей пошук жорстко контролювався партією, що залишалася «кристально чесною і справді народною» у своїх планах і діяннях. Саме тому вона мала суворо покарати порушників законності.

27 листопада 1938 р. відбулися закриті партійні збори Кам'янець-Подільського УНКВС, на яких були присутні 77 осіб, у тому числі секретар обкому О. Власов. Із доповіддю «Про викриття фашистську змову в органах НКВС і заходи парторганізації по ліквідації наслідків шкідництва» виступав О. Єкимов. Він розповів, що у квітні 1938 р. О. Успенський і І. Жабрєв на оперативній нараді обласних і районних працівників НКВС у Кам'янці-Подільському вимагали громити організоване підпілля. Після таких настанов до слідчої роботи (фабрикації протоколів допитів та інших процесуальних документів) залучили сторонніх осіб, що не були оперативними співробітниками. Заарештовані під тортурами давали показання на 50, а то й на 80 осіб, тобто обмовляли всіх, кого знали. У результаті за показаннями в антирадянській діяльності проходили тисячі людей.

Начальник відділу кадрів УНКВС (з 4 березня 1938 р.) Ілля Пінхусович Юфа, який виступив за О. Єкимовим, заявив:

⁷² История сталинского Гулага. – Т. 1. – С. 309–312.

«У березні місяці ц. р. я був на нараді в наркоматі, де виступали т.т. Хрущов і Єжов. Апарат на Україні надзвичайно засмічений соціально чужим крамарським елементом. Тов. Єжов зазначав, що апарат чекістів не обмінювався, не освіжався, та порушував питання про підготовку нових кадрів – ця лінія є й зараз правильною».

Усі присутні розуміли, що йдеться про покарання за попередню «ударну роботу» з викриття ворогів. Тому звинувачення зосередилися на помічниках І. Жабрєва. Зокрема, зазначалося, що в колишнього заступника начальника управління, начальника 4-го відділу В. Леонова проявлявся «шкідливий фанатизм, у всьому і всіх він бачить ворогів». Співробітник Безпрозваний жорстко розкритикував свого начальника О. Вадіса й розповів, що той на третій день приїзду в УНКВС скликав оперативну нараду, «на якій усіх комуністів узвав ворогами народу й пригрозив, що він нас заарештує, віддасть під суд тощо». Тодішній секретар парткому В. Лелонг у відповідь на зауваження про неправильність такої поведінки сказав, що О. Вадіса надіслано О. Успенським на зміцнення прикордонної області і йому треба «створити авторитет». Для створення «авторитету» О. Вадіс не цурався будь-яких методів: він посилав підлеглих купувати йому воду до магазину, а на одній з оперативних нарад у присутності колег стверджував, що присутній товариш у службі – ворог народу й що він з ним «на фронт не піде, тому що він його зрадить».

В умовах критики і звинувачень керівництво УНКВС каялося в гріхах. Наприклад, Йосип Лаврентійович Мордовець (із 20 червня 1938 р. – тимчасово виконуючий обов'язки начальника 2-го відділу УДБ, а з 7 вересня 1938 р. – помічник начальника УНКВС) відкидав звинувачення в антисемітизмі. У відповідь один зі співробітників сказав:

«Соромно було слухати, як розповідав Мордовець, що йому начальство заявило, що потрібно вигнати євреїв з органів НКВС, бо вони не мають своєї держави й тому можуть продати будь-яку державу, у тому числі й радянську владу».

Тема антисемітизму в діяльності керівництва НКВС не випадково продовжувала активно обговорюватися в чекістському середовищі. Так, співробітник управління Кіперштейн говорив, що Жабрєв – німецький фашист, який змушував його обслуго-

увати свою власну квартиру, як, утім, і колишнього начальника управління Приходька. Справа була не в панській поведінці керівників чекістів у 1930 р., про яку, до речі, ми знаємо не дуже багато. Звинувачення в антисемітизмі слугували логічним містком для характеристики «ворожої фашистської діяльності» колишнього керівництва, дозволяли порівнювати її з Голокостом євреїв, який здійснювали нацисти. Показово, що співробітник управління Кац відкрито заявив:

«Сьогодні по радіо передавали мітинг радянської інтелігенції з Москви з приводу звірячих погромів, учинених фашистами в Німеччині над єврейським населенням. Усі, хто виступав, не знаходили слів, щоб висловити своє обурення. А хіба ми не бачимо подібне, що затіяла купка ворогів, які пробралися до органів НКВС?.. Наскільки я знаю, вказівки про звільнення з органів євреїв ішли від відділу кадрів НКВС УРСР[...]. Це питання впирається в Крутова»⁷³.

Уперше пролунала інформація про те, що в 1938 р. із Кам'янець-Подільського УНКВС відрядили 50 осіб, з них 23 євреїв.

Серед критичних виступів на адресу керівництва управління НКВС звернула на себе увагу заява помічника оперуповноваженого 4-го відділу Івана Павловича Кордуса, яка, на нашу думку, чітко демонструвала механізми здійснення репресій тоталітарним режимом. У стенограмі партзборів зазначалося:

«Далі т. Кордус зупиняється, як країна соціалізму родить героїв. Як наш героїчний народ висуває зі свого середовища значних людей, таланти тощо. У нас в управлінні було суцільне викривлення у висуванні кадрів і нагородах. Ось нагородили т. Патрушева – колишнього начальника Плужнянського райвідділення, що нині працює у Волочиському РВ НКВС⁷⁴. За що, я запитую? За те, що він – Патрушев – при вилученні зброї у Плужнянському районі був ініціатором масового викривлення революційної законності? Патрушев у селах Плужнянського району скликав до сільбуду по 15 колгоспників, пропонував їм здати зброю,

⁷³ Крутова перевели з Кам'янець-Подільського УНКВС до відділу кадрів НКВС УРСР у серпні або вересні 1938 р.

⁷⁴ Ідеться про нагородження 14 серпня 1939 р. Миколи Яковича Патрушева знаком «Почесний працівник ВНК-ДПУ». 13 квітня 1939 р. його було звільнено за ст. 38 «б» з органів державної безпеки.

потім залишав міліціонера і змушував знущатися з колгоспників⁷⁵. За цією справою заарештовано колишнього начальника міліції Клюса, а головний винуватець – Патрушев – не лише на волі, але й нагороджується».

Отже, країна соціалізму народжувала героїв, які організовували провокації, знущалися з людей і вбивали їх, а за такі злочини їх заохочували і привселюдно хвалили. Це зовсім не схоже на ситуацію зі «звичайними людьми» К. Браунінга зі 101-го резервного поліцейського батальйону, які знищували євреїв на території Округу Люблін у Польщі в період Другої світової війни⁷⁶. Спробу логічного пояснення поведінки «героїв країни соціалізму» буде здійснено наприкінці дослідження, а поки зазначимо, що йдеться не про просту співучасть звичайних чоловіків середнього віку із селянських і робочих родин у злочинах проти людяності. Звертають на себе увагу реалії того часу: провокації, побиття, масові вбивства героїзувалися в чекістському середовищі, перетворюючись на засоби кар'єрного росту й підвищення соціального статусу.

Повертаючись до закритих партзборів Кам'янець-Подільського УНКВС, варто зазначити, що стратегії захисту в умовах критики подібного «героїзму» були цілком пояснюваними. Один з чекістів, Манілевич, казав:

«Рабська покірність у виконанні будь-якого наказу призвела до ворожих дій... Кожен товариш очікував виїзду або арешту».

Йому вторив Й. Мордовець:

«Я готовий відповідати перед партією за свої антипартійні вчинки, але ворогом я ніколи не був».

Лелонг визнав «пособництво Жабреву у ворожій роботі», але заявив, що не був свідомим ворогом. Ще більш чесним перед «товаришами по зброї й партії» подав себе О. Вадіс:

«Я не називав Жабрева батьком рідним, але говорив з ним тоді по-рабськи і плакав. Я заявляю, що я чесна людина, був такою й чесною людиною буду».

⁷⁵ Виходячи із збережених документів, це була звичайна практика співробітників НКВС. История сталинского Гулага. – Т. 1. – С. 313–325.

⁷⁶ *Browning Ch.R. Ganz normale Männer: Die Reserve-Polizeibataillon 101 und die «Endlösung» in Polen.* – Hamburg: Rowohlt, 1993.

Партзбори виключили І. Жабрєва з КП(б)У як «зрадника партії і батьківщини», Лелонга зняли з посади секретаря парткому й винесли сувору партійну догану з попередженням за зв'язок з І. Жабрєвим. Аналогічне покарання спіткало Й. Мордовця⁷⁷.

**«Кожен член партії повинен не забувати того,
що партія запитає за все...»**

У Вінниці І. Корабльов був змушений реагувати на наказ НКВС СРСР № 00762. 1 грудня 1938 р. він видав наказ по УНКВС Вінницької області, у якому оголошував стягнення низці співробітників за побиття заарештованих, фальсифікацію протоколів допитів і недопущення прокурорів до ув'язнених. Одного з них, сержанта державної безпеки Артема Павловича Беркута, за допущені порушення заарештували на три доби. У цей момент до різних партійно-радянських структур надходили листи, скарги, заяви про методи слідства, застосовувані в УНКВС, від окремих співробітників апарату, уже звільнених з-під арешту осіб, ув'язнених із концтаборів⁷⁸. У грудні були створені й почали роботу експертні групи (комісії) у складі нових співробітників центрального й обласного апаратів НКВС. Начальникам груп поставили завдання – перевірити роботу УНКВС періоду масових репресивних операцій.

Діяльність органів держбезпеки ставала надбанням усе більш широкого кола чиновників, не кажучи про родичів, близьких, друзів потерпілих під час масових операцій. Керівництво обласних прокуратури й суду з метою захистити себе, переклавши всю відповідальність на органи держбезпеки, організувало провокацію. Член обласного суду Фельдман за дорученням групи осіб з обласного суду й обласної прокуратури написав заяву на ім'я прокурора УРСР Л. Яченіна про допит 9 грудня одного із заарештованих – А. Я. Липовецького. На допиті були присутні помічник облпрокурора Зазимко, облпрокурор Тернівський, голова судової карної колегії Вінницького облсуду Прохоренко і власне Фельдман. Заарештований показав, що за кілька днів

⁷⁷ ГДА СБ України, ф. 16, оп. 31, спр. 94, арк. 271, 274–276, 278–279, 282–283, 285–286, 302, 308–309, 314, 317–318, 323–324.

⁷⁸ Там само, ф. 5, спр. 66937, т. 5, арк. 219.

до цього, будучи викликаним на допит в УНКВС, він стояв обличчям до стіни і чув, що в кабінетах ідуть розмови про існування в області широкомасштабної змови, спрямованої на вбивство Й. Сталіна, В. Молотова, низки обласних керівників. Після розмови з кабінету вийшов заступник начальника 4-го відділу Лазар Наумович Ширин. Більше того, Липовецький⁷⁹ написав заяву, в якій стверджував, що О. Успенський і І. Корабльов планували вбивство обласного прокурора Я. Тернівського⁸⁰.

Певно, що республіканська прокуратура, нове керівництво НКВС УРСР на чолі з тимчасово виконуючим обов'язки наркома А. Кобуловим, обком партії стежили за діяльністю керівництва та співробітників Вінницького УНКВС. 26 грудня 1938 р. відбулися закриті партзбори УДБ НКВС УРСР по Вінницькій області з порядком денним «Про помилки й перекручення в роботі Управління НКВС». Були присутні 60 осіб, у тому числі секретар Вінницького обкому Д. Бурченко. Протокол партзборів 30 грудня відправили А. Кобулову. Тональність виступу І. Корабльова не змінилася: колектив управління провів значну роботу «з розгрому контрреволюційного підпілля всіх мастей». Але були допущені помилки, якими намагалися скористатися вороги. Тому із середини березня до кінця грудня 1938 р. в обласному УНКВС (в оперативних і неоперативних підрозділах) звільнили, заарештували, відрядили за компрометуючими матеріалами 284 співробітники. В обласній міліції – 231 особу. Таким чином, понад 500 співробітників постраждали під час масових операцій, з них 72 особи були заарештовані⁸¹.

Уперше І. Корабльов привселюдно заявив про побиття заарештованих:

«Мають місце випадки найгрубішого порушення радянського законодавства – фізичні методи, застосовані окремими працівниками щодо арештованих [...]. Наше обласне управління хворіє на ті ж хвороби, що й інші управління, про що зазначено в постанові ЦК ВКП(б) і РНК СРСР».

⁷⁹ А. Я. Липовецький був арештований 29 травня 1938 р. Обвинувачувався за ст.ст. 54-7, 54-11 КК УРСР. Згідно вироку Вінницького обласного суду від 26 вересня 1939 р. справа припинена.

⁸⁰ ГДА СБ України, ф. 5, спр. 66927, т. 5, арк. 27–28.

⁸¹ Там само, спр. 66937, т. 8, арк. 181–181 зв.

Стратегія захисту І. Корабльова була зрозумілою – порушення законності в управлінні області нічим не відрізнялися, тому засудження їх співробітниками було достатньою умовою для повернення на терени законності. Серед цих порушень І. Корабльов особливо виділив методи співробітника Кураса в Калинівському райвідділі НКВС, звільненого на той час. Виявилось, що Курас залучив як свідків антирадянської діяльності на той час заарештованих жителів району – учителів, голів і секретарів сільрад, завідувача спецчастиною райвиконкому. Більше того, ці люди не лише писали вигадані свідчення, але й на вимогу чекіста викликали колгоспників і змушували їх підписувати вигадані показання.

І. Корабльов виступив різко проти того, що створена відповідно до наказу НКВС від 26 листопада 1938 р. слідча група за перший тиждень роботи звільнила 52% заарештованих після розгляду незакінчених слідчих справ. Він стверджував, що заарештовані дійсно винні, УНКВС неправильно зовсім припинило арешти, а співробітники думали,

«як би не напитати собі лиха [...]. Треба рішуче ліквідувати ост-рах нових арештів, але заарештовувати за перевіреними матеріалами».

Крім того, начальник управління наполягав на подальшому «очищенні органів від ворогів народу»⁸².

І. Корабльов висловлював думку багатьох співробітників управління. Так, начальник відділення 3-го відділу Герасим Михайлович Мартинюк з обуренням заявив:

«Ворог відчуває, що до нього змінене ставлення, якщо так можна висловитися, і починає наклепувати [...]. Ворога ми повинні викривати з ще більшою рішучістю і стирати з лиця землі».

З ним був згоден Г. Данилейко:

«Треба заарештовувати так, щоб у нас не було провалу».

Він розкритикував прокурора Васильєва:

«Він просто безголовий. Звертаючись до заарештованого, він каже: “Ви ж знаєте постанову ЦК ВКП(б) і РНК СРСР?”. Тут заарештований починає орієнтуватися в частині своєї подальшої поведінки».

⁸² ГДА СБ України, ф. 16, оп.31, спр. 39, арк.114; ф.5, спр. 66927, арк. 185–186.

Дехто, виступаючи, висловлювався в такому ж дусі, демонструючи невдоволення діями прокурорів:

«Прокурор під час розгляду справ говорить, ну, що ж, йому однаково більше року не дадуть, якщо навіть і судитимуть».

Один із промовців, В. Майструк, висловився ще чіткіше:

«Прокурор повинен захищати інтереси держави від усіх і всіляких зазіхань ворога. У цьому його роль і призначення».

Він попросив Д. Бурченка провести нараду прокурорів і пояснити їм постанову партії. Звичайно, такі наради проводилися прокуратурою УРСР, на них пояснялося, що відновлювалися функції нагляду прокуратури за слідством органів НКВС, що визначалося законодавством. В. Майструк торкнувся ще однієї важливої теми – стосунків органів держбезпеки з Компартією. Стратегія захисту від звинувачень у порушеннях цього співробітника була дуже витонченою:

«Я вважаю, якщо людина не може працювати в УДБ, значить, вона для партії не придатна. Тов. Ленін говорив, що кожен комуніст повинен бути чекістом. Чекістська робота – не велика мудрість».

Це означало, що всі звільнені до цього моменту припускалися помилок або здійснювали ворожу роботу, тому що не були справжніми комуністами. Але якщо людина ще працювала в НКВС, то вона була справжнім комуністом.

На нараді пролунали звинувачення на адресу близького до І. Корабльова О. Запутряєва. Ображений сержант державної безпеки А. Беркут прямо сказав, що отримав догану, але його начальник – О. Запутряєв – змушував фальсифікувати протоколи, дописуючи те, чого ніколи не казали заарештовані. Усі присутні розуміли, що той не міг самотійно діяти таким чином. Винним був І. Корабльов. Секретар обкому Д. Бурченко підбив підсумок обговорення:

«Головною причиною всіх помилок у діяльності органів НКВС є відсутність партійності[...]. Кожен член партії повинен не забувати того, що партія спитає за все».

Він заявив, що органи НКВС будуть поставлені під жорсткий контроль партійних органів. Партійний керівник навмисно підкреслив, що останнім часом почастишали випадки, коли ко-

муністів звинувачували в наклепі на чесних людей, а вони відповідали, що їм так наказували співробітники НКВС. Але були люди, які дійсно обмовляли всіх навколо, і «таких викривачів треба тримати на далекій відстані від органів НКВС». Подібну практику необхідно було негайно припинити. У заключному слові І. Корабльов зробив вимушений висновок:

«У тих помилках і перекрученнях, які були допущені в роботі нашого управління[...], винні ми всі»⁸³.

Він розумів, що за нинішніх умов на посаді начальника управління довго не залишиться.

Однією з останніх дій І. Корабльова на посаді начальника УНКВС стало направлення 9 січня 1939 р. справи за фактами побиття співробітниками Липовецького райвідділу НКВС Г. Злобіним і І. Колбидюком заарештованих (на той час уже розстріляних) громадян до Військового трибуналу. Очевидно, І. Корабльов намагався «захистити» себе, підставляючи під судовий розгляд підлеглих. Але виконуючий обов'язки наркома внутрішніх справ А. Кобулов не погодився із пропозицією начальника Вінницького УНКВС. Згідно резолюції А. Кобулова Г. Злобіна і І. Колбидюка покарали в адміністративному порядку, їм призначили 20 діб арешту⁸⁴.

За кілька днів І. Корабльова усунули з посади, призначивши новим начальником УНКВС третього секретаря Дніпропетровського обкому партії Б. Шаблинського⁸⁵. 18 січня 1938 р. І. Корабльов написав Л. Берії листа, в якому заявив, що «працював чесно, як личить більшовикові». 28 січня в листі Й. Сталіну він підкреслював, що не розуміє, за що його зняли з посади, як і майже всіх начальників УНКВС. Він писав, що вважає «найбільшою помилкою ту політику, яку проводить т. Берія щодо старих чекістських кадрів». Винні не вони, а колишній нарком внутрішніх справ СРСР:

«Одним словом, винен у всьому т. Єжов і ті сволоти, які посідали керівні посади на вирішальних ділянках чекістської роботи, як

⁸³ ГДА СБ України, ф. 5, спр. 66937, т. 8, арк. 188–189, 191–192, 194, 197–198, 202.

⁸⁴ Там само, т. 9, арк. 170–171.

⁸⁵ *Петров Н.В., Скоркин К.В.* Кто руководил НКВД. 1934–1941. – С. 439.

Заковський, Успенський і подібні їм, що виявилися ворогами народу [...]. Я помираю абсолютно чесною людиною, чесним комуністом і чекістом»⁸⁶.

У ніч з 29 на 30 січня І. Корабльов двома пострілами впритул намагався заподіяти собі смерть, але вижив⁸⁷. Л. Берії негайно повідомили про те, що сталося, той довів до відома Й. Сталіна, а бюро Вінницького обкому партії 3 лютого 1939 р. засудило спробу самогубства І. Корабльова як ганебний антипартійний вчинок. У рішенні, зокрема, говорилося:

«У процесі здавання й активування справ і документів УНКВС виявлено низку серйозних недоліків, помилок і перекручень у роботі УНКВС за час керівництва Корабльова (незакінчених слідчих справ з порушенням норм КПК 350, не розібрано актуальних заяв трудящих 156, занедбаність в агентурній роботі тощо)».

Його вивели зі складу обкому партії⁸⁸, після одужання він виїхав з Вінниці.

У січні 1939 р. розгорнулася робота експертних комісій з оцінки попередньої діяльності УНКВС. Обкоми партії розглядали особові справи комуністів-чекістів, затверджуючи їх кандидатури для продовження роботи в органах держбезпеки. 14 лютого 1939 р. бюро Вінницького обкому партії почало затверджувати кандидатури співробітників на керівні посади в апараті обласного управління й районних відділів НКВС. Були заслухані пояснення А. Пришивцина про порушення, що мали місце в управлінні. У протоколі засідання було сказано:

«У зв'язку з тим, що на бюро обкому з пояснень тов. Пришивцина Антона Яковича з'ясувалося, що його на роботу у Вінницьке Обласне Управління НКВС було послано ворогом народу Успенським і сам Пришивцин заявив, що він посилався на начальника 4-го відділу облуправління з тим, що він буде найближчим часом призначений заступником начальника управління. Також заявив, що на нагороду орденом "Червоної Зірки" його було висунуто ворогом народу (певно, йдеться про начальника УНКВС Донецької області Д. Соколинського). У зв'язку із цим, вважати неможливим збереження тов. Пришивцина Антона Яковича на

⁸⁶ ГДА СБ України, ф. 5, спр. 66927, т. 25, арк. 4, 7–8, 11–13.

⁸⁷ См.: *Лошицький О.* «Лабораторія»... – С. 221–222.

⁸⁸ Державний архів Вінницької обл., ф. П-136, оп. 1, спр. 367, арк. 23.

роботі заступника начальника Облуправління та з роботи з органів НКВС звільнити»⁸⁹.

Рішення послали на затвердження до ЦК ВКП(б) і ЦК КП(б)У, а також Б. Шаблинському.

26 квітня 1939 р. А. Кобулов написав заступнику начальника ГУДБ НКВС СРСР Б. Кобулову листа, де виклав висновки членів бюро Вінницького обкому та попросив додатково допитати О. Успенського про «наявність між ними організаційного зв'язку»⁹⁰. Таким чином, А. Пришивцин і І. Корабльов виявилися співучасниками ворожої діяльності О. Успенського.

Повертаючись до подій лютого, зазначимо, що бюро Вінницького обкому партії затвердило далеко не всіх співробітників. На багатьох з них були компрометувальні докази, за які звільняли. Про порушення законності ніде не згадувалося. Доля цих людей невідома. Але один зі співробітників, заступник начальника 5-го відділу А. Редер, звільнений за утаєння походження) (батько – австрійський підданий, а сам Редер єврей, але не росіянин, як він писав в автобіографіях)⁹¹, став головною дійовою особою подальших подій у Вінниці.

У Кам'янці-Подільському події розгорталися за схожим сценарієм. 4 лютого 1939 р. новий начальник УНКВС Олексій Никифорович Михайлов (до цього – завідувач відділом керівних партійних органів Кам'янець-Подільського обкому партії) написав А. Кобулову записку про справу В. Лелонга. Він зазначав, що В. Лелонг подав неправильні дані про національність (француз), про соціальне походження (батько – власник магазину), приховав національність чоловіка сестри (німець), мати якого теж засуджена за шпигунство, батько дружини був на обліку за забарвленням «інші». О. Михайлов називав В. Лелонга «шкурником», якому в 1937 р. комуністи висловлювали недовіру. Він підкреслював, що В. Лелонг був близький до І. Жабрева, як секретар парторганізації виконував настанови щодо звільнення євреїв з органів НКВС. Крім цього, на адресу М. Хрущова на-

⁸⁹ Держархів Вінницької обл., ф. П-136, оп. 1, спр. 367, арк. 87.

⁹⁰ ГДА СБ України, ф. 12, спр. 31025, арк. 72–73.

⁹¹ Держархів Вінницької обл., ф. П-136, оп. 1, спр. 367, арк. 93.

дійшли скарги комсомольця Корчака та інших свідків про знущання Лелонга над заарештованими, його вимоги наклепницьких показань на співробітників НКВС. Список 20 співробітників, на яких були компрометувальні матеріали, був долучений до справи Гришка. Лелонг, будучи начальником відділу кадрів, їх приховав, але це виявив новий начальник НКВС і подав рапорт на їх звільнення. Михайлов вимагав звільнити Лелонга з органів НКВС і віддати під суд⁹².

Лелонг розумів, що висунуті йому звинувачення можуть призвести до арешту й максимально жорсткого вироку. 10 лютого 1939 р. він написав листа М. Хрущову, де скаржився на виключення з партії і заявив про готовність спокутувати провину на полі бою. Він писав:

«У складній міжнародній обстановці, коли знахабнілий фашизм готовий напасти на наші святі кордони, немає вище честі для радянських патріотів, для комуністів померти за свою батьківщину, за велику партію більшовиків, за любимого тов. Сталіна».

Далі він зізнався, що

«без партії не зможе жити», і просив «дати шанс показати свою відданість, мною пишатиметься вся батьківщина».

З пафосом комуніст-чекіст Лелонг заявив:

«У другій світовій соціалістичній революції я буду в перших лавах громити світовий фашизм, і якщо доведеться померти, так помру героєм»⁹³.

У той же день він написав листа А. Кобулову, з якого стає зрозуміло, що він був у нього на прийомі, висвітливши свою біографію й діяльність. Він знову писав про допущені помилки, але зазначав, що вони були в його колег – досвідчених чекістів Мордовця, Леонова та інших. Посилаючись на лише 10-місячну службу в НКВС, прихід туди із партійних органів, де зарплата удвічі вища, просив виявити довіру й повірити йому. Лелонг стверджував, що готовий виконати будь-яке відповідальне завдання та померти в сутичці з фашизмом⁹⁴. Для підтвердження такої готовності 1 березня 1939 р. В. Лелонг до повторного ко-

⁹² ГДА СБ України, ф. 12, спр. 31034, арк. 26.

⁹³ Там само, арк. 22–23.

⁹⁴ Там само, арк. 17–21.

роткого листа А. Кобулову додав написану рукою військову присягу⁹⁵.

«Жахи середньовічної інквізиції бліднуть перед тими способами, якими слідчі органи добивалися зізнання в мого чоловіка...»

У процесі збору матеріалів про порушення соціалістичної законності слідчі з експертних комісій НКВС збирали рапорти й заяви колег періоду масових операцій, листи й заяви засуджених, їхніх родичів, які надсилалися керівникам різних партійно-радянських структур. У них розповідалося про поведінку слідчих, наводилися аргументи про невинність засуджених і містилися запевнення у відданості радянській владі, компартії та особисто Й. Сталіну. Ці документи ще недостатньо введені в науковий обіг через недавню недоступність архівів. Вони викликають значний інтерес, тому що містять маловідомі подробиці проведення масових операцій. Наприклад, під час розслідування порушень у Кам'янець-Подільському УНКВС до справи були долучені листи начальника 6-го відділення УДБ С. М. Северина. Це була людина, що протягом декількох років служила в особливому відділі Кам'янець-Подільського прикордонного загону, мала значний досвід чекістської роботи на кордоні з Польщею. У липні 1938 р. його перевели до апарату Кам'янець-Подільського УНКВС, а 14 серпня 1938 р. він написав листа до секретаріату ЦК ВКП(б) про перегини в слідчій роботі НКВС, в якому зазначив, що

«брав участь у ліквідації повстань на Кубані, Україні, Молдавії, вів справи на контрреволюціонерів і шпигунів, і приводив вирoki у виконання, але це були справжні вороги, тепер мені здається, разом з розгромом справжніх ворогів заарештовано й репресовано багато невинних і штучно створюються одиночні та групові справи».

С. Северин стверджував, що із серпня 1937 по серпень 1938 р. УНКВС по Кам'янець-Подільській області заарештував близько 16 000 осіб, до 90% яких зізналися у злочинах (шпигунство, участь в антирадянських організаціях тощо).

⁹⁵ ГДА СБ України, ф. 12, спр. 31034, арк. 3.

«У переважній більшості цих осіб було заарештовано за об'єктивними ознаками або за неперевіреними показаннями інших осіб. Прокуратура настільки захопилася, що без перевірки дає санкції на арешт», –

підкреслював цей чекіст. Усі заарештовані піддавалися побиттям, у тому числі з боку прокурорів. Подібні методи допитів застосовувалися паралельно з камерними провокаціями, що дозволяло вигадувати розгалужені шпигунські резидентури, проти яких успішно боролися місцеві чекісти. С. Северин відверто писав:

«Я вважаю шкідливим хоча б те, що в одній Кам'янець-Подільській області за рік було викрито 10 000 польських шпигунів. Це нереально й бути не може, скільки ж агентури має польська розвідка в СРСР? Це липа, й польській розвідці штучно створено ореол, тут не без ворожої руки. 80% усіх справ передаються на трійку й заарештовані розстрілюються».

Він зазначив, що схожі методи застосовувалися під час фальсифікації практично всіх справ:

«В УНКВС було викрито партизанську організацію. Викрили її нач[альник] 4-го відділу Гінесин і нач[альник] відділення Климовський, за нею розстріляли до 200 осіб, і запевняю вас, що дарма. Це дута справа, й за нею репресовано кращий сільський актив».

У листі Северин каявся:

«За період роботи в УНКВС я сам брав участь у побитті заарештованих, вважаючи, що ми громимо ворога, але проаналізувавши, що це суперечить настановам партії та уряду, я вирішив довести до Вашого відома»⁹⁶.

Написати такого листа в серпні 1938 р. до секретаріату ЦК ВКП(б) було дуже сміливим учинком. Пояснити його можна по-різному: або С. Северин мав особистий контакт із високопоставленими співробітниками НКВС СРСР (начальника 6-го відділу 1-го управління НКВС СРСР Ігнатія Морозова він міг знати за спільною роботою у 23-му Кам'янець-Подільському прикордонному загоні), або з кар'єристських міркувань вирішив заявити про порушення законності керівниками Кам'янець-Подільського УНКВС. Можливо, що він як співробітник, який служив на кордоні, знав реальні масштаби агентурної мережі, а також шпигунства, тому був реально стурбований розмахом арештів

⁹⁶ ГДА СБ України, ф. 12, спр. 205, арк. 8–10.

і розстрілів людей. З цієї точки зору він виявляв себе як радянська людина, комуніст і патріот. 24 грудня 1938 р. С. Северин написав листа секретарю Кам'янець-Подільського обкому КП(б)У О. Власову, в якому заявив про шкідницьку роботу Жабрєва, Лелонга, Мордовцева, Леонова. Це був типовий донос, в якому описувалися садистські нахили колишніх начальників, які били й катували заарештованих чекістів. Зазначалося, що Лелонг годинами перебував у кабінеті Жабрєва, після чого особисто допитував співробітників, вимагаючи показань у шпигунській діяльності. Так, на партзборах було заарештовано начальника особливого відділу 9-ї кавалерійської дивізії Б. Черторийського, якого допитували Лелонг і Северин. Під час побиттів Лелонг заявляв Черторийському: «Б'є тебе не апарат Балицького, не я, а Микола Іванович Єжов». Крім акцентування уваги на садистських нахилах начальників, Северин звертав увагу на цілеспрямований антисемітизм, арешти чекістів-євреїв, знищення партійних і радянських кадрів. Звичайно, усі ці факти повинні були підтвердити не просто ворожу, а фашистську діяльність. Під час розслідування листи Северина були долучені до його кримінальної справи, яку порушили на початку 1939 р.⁹⁷

Ще однією групою доказів при розслідуванні порушень законності співробітниками НКВС були скарги, заяви, листи засуджених та їхніх родичів. У Вінниці під час розслідування такі документи збиралися щодо операції проти колишніх сіоністів і членів Бунду, а також «червоних партизанів». Усі ці люди в минулому брали участь у революційному русі, причому червоними партизанами називали учасників збройних загонів, які боролися в роки революції за радянську владу. У 1938 р. проти цих людей проводилися масові репресивні операції. 13–14, а потім 26 серпня їх присудила до розстрілу спецколегія Вінницького обласного суду в будівлі в'язниці. Під час суду колишні червоні партизани винними себе не визнали, вимагали вивести із судової кімнати слідчих-чекістів, а підсудний К. Борисов заявив, що «присутність цих катів – найманців Гітлера нікого не лякає й обвинувачені казатимуть правду». Після винесення вироку

⁹⁷ ГДА СБ України, ф. 12, спр. 205, арк. 6, 11–15.

засуджені, їхні родичі написали безліч листів у різні партійно-радянські органи СРСР про неправомірність засудження. 16 листопада Верховний Суд СРСР змінив вирок до розстрілу на 10 років концтаборів, але люди вимагали перегляду справи.

Значна частина заяв надсилалася на ім'я Прокурора СРСР А. Вишинського. Так, К. П. Борисов, крім прохання про перегляд справи, повідомляв, що під час допиту слідчі Антонов і Гуня влаштували йому інсценування розстрілу. З подібним проханням звертався Б. О. Зак, який написав, що під час обшуку в дружини вилучили дві золоті каблучки, які просив повернути. Ф. Я. Шварц у першому листі від 2 жовтня 1938 р. просила переглянути вирок про розстріл чоловіка й повідомляла, що він був учасником революційної боротьби. 5 листопада вона надіслала повторного листа Вишинському з проханням про перегляд справи. Додатковим її аргументом було те, що слідчих у цій справі вже заарештували. 7 січня 1939 р. Ф. Я. Шварц надіслала листа Сталіну із заявою, що її чоловіка Є. І. Шварца заарештували, під тортурами вибили визнання в контрреволюційній діяльності, присудили до розстрілу, змінивши його 10 роками концтаборів. Вона повідомляла, що чоловіка били співробітники Вінницького УНКВС Майструк і Решетніков (правильно – Решетило), а «сам суд був зразком порушення Великої Сталінської Конституції». У листі 7 січня 1939 р. родина Драк вимагала звільнити І. І. Драка, засудженого у справі Бунду, який став після побиттів слідчими інвалідом. У лютому 1939 р. 80-річний С. М. Драк у листі Вишинському писав, що Корабльов 30 грудня 1938 р. стріляв у себе двічі, за кілька днів стрілявся слідчий Решетилов⁹⁸, що свідчило про злочинність цих людей і підтверджувало необхідність звільнення сина – І. І. Драка. 18 березня 1939 р. з Єрцевського лагпункту Мостовицького табору в Архангельській області М. Г. Брускін надіслав листа Вишинському з проханням перегляду своєї справи, сфабрикованої УНКВС по Вінницькій області. Він писав:

«За всі роки мого перебування в Комуністичній партії я не думав про особисте життя, весь мій ідеал усього мого життя були Партія Леніна – Сталіна й Радянська влада... Прошу переглянути мою

⁹⁸ Відомості були неточними, але показово, що люди про них знали.

справу, розібратися в ній, установити мою невинність і повернути мене з далеких таборів до чесної праці на благо своєї квітучої батьківщини, якій я віддав 20 років свого життя»⁹⁹.

Деякі родичі засуджених потрапляли на прийом до помічників керівників вищих органів управління та Верховного суду СРСР, яким розповідали про неправомочність проведених засуджень. Наприклад, Б. П. Кунявський написав голові Верховного суду СРСР І. Т. Голякову, що 27 січня 1939 р. він був на прийомі в його заступника Солодилова й подав скаргу з проханням переглянути справу дружини – П. І. Тиліс, звинуваченої у Вінниці в справі Бунду. Він просив Голякова прискорити розгляд його справи. У скарзі зазначалося, що заарештовано слідчого Вінницького УНКВС Фукса, який вів цю справу, знято з роботи голову спецтрійки Вінницького облсуду Левіну, що засудила дружину, заарештовано голову спецтрійки Верховного суду УРСР Васильковського, який затвердив вирок. Як і інші родичі засуджених у справі Бунду, він зазначав, що всіх оббрехав житель Вінниці, робітник друкарні Шварц, який дав показання про існування в місті «Бундівської» контрреволюційної організації. Усі люди, що писали, заявляли про побиття й тортури у Вінницькому УНКВС, в яких брали участь практично всі співробітники й прокурори. Навіть під час суду 13–14 серпня 1938 р. підсудних продовжував бити конвой. Особливо старався комендант УНКВС Дьяков, що не давав їм води і їжі. Садиста Дьякова, який брав участь у розстрілах людей, було звільнено з органів НКВС наприкінці 1938 р.

У листах засуджених розповідалося про ганебну роль керівників обласної прокуратури. Так, І. Д. Левін написав А. Кобулову, що під час допиту його викликали до Решетилова, в якого сидів прокурор у спецсправах Другобицький. Він запитав Левіна, як той має намір поводитися на суді. Той відповів, що казатиме правду. Тоді Другобицький заявив Решетилову: «Треба йому сьогодні влаштувати Варфоломіївську ніч». Після цього Левіна піддали бузувірським тортурам. Його дружина З. Р. Левіна в заяві І. Т. Голякову зазначала:

⁹⁹ ГДА СБ України, ф. 5, спр 66927, т.24, арк. 1–3.

«Жахи середньовічної інквізиції бліднуть перед тими способами, якими слідчі органи добивалися зізнання в мого чоловіка»¹⁰⁰.

Що ж стосується Б. М. Другобицького, то його участь у грудневій 1938 р. провокації проти співробітників Вінницького УНКВС оцінили по заслугі: 29 січня 1939 р. політбюро ЦК КП(б)У затвердило його заступником Прокурора УРСР у спецсправах¹⁰¹.

«Про цю людину говорить уся Вінниця»

Під час розслідування порушень законності, а також проведеного Вінницьким обкомом партії затвердження на посаді співробітників НКВС з'ясувалися систематичні побиття заарештованих, інсценування розстрілів, які проводилися ночами на старому єврейському цвинтарі в центральному парку культури й відпочинку. Звичайно, усі мовчали, що саме там, на обгородженій високим парканом ділянці, у викопані спільні могили (кагати) скидали тіла розстріляних у гаражі обласного УНКВС на вул. Котовського (відстань становила 400–500 метрів). Особливу увагу обкому й міськкому партії привернули свідчення про арешти й засудження партійно-радянських працівників. З'ясувалося, що А. Пришивцин, А. Редер і Л. Ширін особливу увагу приділяли фальсифікації слідчих документів щодо цієї категорії осіб, по-звірячому били їх, намагаючись вибити зізнання у ворожій і шпигунській діяльності.

На початку серпня 1938 р. Редер показав третьому секретарю Вінницького міському комсомолу М. Василенку¹⁰² список з 40–45 партійних і комсомольських працівників, вимагаючи, щоб той письмово підтвердив: ці люди – члени контрреволюційної молодіжної організації. Першим у списку стояв Г. Міщенко – перший секретар обкому, якого лише в травні було обрано секретарем обкому. Зрозуміло, що без І. Корабльова і А. Пришивцина піти на такі дії А. Редер не міг. У квітні 1939 р. його звільнили з органів НКВС.

¹⁰⁰ ГДА СБ України, ф. 5, спр. 66927, т. 24, арк. 3, 5–7, 14–15, 32–33, 62–63, 93–94, 157, 181, 195, 278.

¹⁰¹ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 6, спр. 508, арк. 105.

¹⁰² Див.: Реабілітовані історією. Вінницька область. – Вінниця, 2007. – Т. 2. – С.316–317.

Імовірно, А. Пришивцин теж передчував своє звільнення, тому що 16 травня 1939 р. написав рапорт А. Кобулову з проханням надати відпустку й можливість пройти медичне лікування. Показово, що Б. Шаблинський санкції йому не давав. А. Пришивцин писав, що він «старий оперативний працівник», «виконував рішення від 17 листопада 1938 р.», «завершив успішно старі слідчі справи». А. Кобулов відпустку дозволив¹⁰³.

22 червня 1939 р. А. Редера було заарештовано, а 23 червня 1939 р. проведено закриті партзбори парторганізації УДБ Вінницького УНКВС «Про перекручення при провадженні слідства колишнього співробітника УНКВС, члена партії Редера». Партзбори стали одним з ключових моментів політичної кампанії засудження порушень законності й відновлення контролю партійних органів над органами НКВС у Вінницькій області. Виступаючи, усі засуджували порушення, особливо методи фізичного впливу до ув'язнених. Але зовсім відмовлятися від них не збиралися. Показова логіка виступу Мартинюка:

«Якщо до справжнього ворога, шпигуна застосовувалися з дозволу командування фізичні методи впливу – це справа зовсім інша, але коли застосовували такі методи до людей, на яких не було достатньо матеріалів, бралися фіктивні протоколи та інше, про що говорить ледве не весь апарат, зокрема мені говорив Яцунський та ін., що Редер допускав найгрубіші, можна сказати, фашистські методи в проведенні слідства: заводив 20–30 осіб заарештованих, одного з них бив, а іншим пропонували давати показання, – такі методи не можуть бути терпимі».

Серед співробітників такі методи називалися «лабораторія». Так само називалася й кімната, де проводилися масові побиття й катування. Ключ від неї постійно був тільки в Редера. Мартинюку вторив Яцунський:

«Більшовики в поводженні з ворогами ніколи особливо не соромляться, певно, соромитися не будуть і не повинні».

А співробітник 4-го відділу Вінницького УНКВС Г. Данилейко, який особисто бив людей, заявив:

«Тут необхідно врахувати наявну в той час систему в роботі органів НКВС [...]. А якщо це так, значить, треба карати такого,

¹⁰³ ГДА СБ України, ф. 12, спр. 31025, арк. 30.

хто давав зверху такі вказівки, а потім переходити до стрілочника, який перекрутив стрілку».

На зборах підкреслювалося, що А. Редер і Л. Ширін «спеціалізувалися» на партійних працівниках, було щось на зразок гонитви за відповідальними членами партії з метою показати їх ворожі дії. Звичайно, при цьому сподівалися одержати нагороди й підвищення у службі. Але наприкінці червня 1939 р. ситуація стала принципово іншою, як про це заявив В. Майструк. Звільнили заарештованих Редером Саприкіна, Фукса, Межбейна, які писали про скоєні беззаконня першому секретареві обкому партії. У міськкомі партії «говорили про Редера як про звіра». Досить відверто про мету партзборів сказав Костаржевський:

«Справа в тому, що зараз треба викрити все те, що коїлося під керівництвом Редера. Справа у фігурі, яка в цьому випадку дискредитувала в цілому органи НКВС. Про цю людину говорить вся Вінниця. Цій людині не місце в нашому колективі».

Редера засудили всі присутні. Його подальша доля вже була визначена. Щоб позбавитися подальшого осуду, 28 липня 1939 р. А. Редер повісився в камері Київської в'язниці¹⁰⁴.

Таким чином, співробітники Вінницького УНКВС підтвердили свою відданість компартії, правильність її курсу, засудили порушення законності й людей, що дискредитували органи НКВС. Такі співробітники виявилися ворогами. «Очистившись» від них, колектив готовий був далі боротися з ворогами, але вже на підставі законних методів.

Після розслідування справи А. Редера матеріали стосовно А. Пришивцина, Л. Ширіна, інших вінницьких чекістів відправили А. Кобулову. 9 серпня 1939 р. заарештували помічника начальника відділення 3 відділу УНКВС І. Г. Водкіна за незаконні методи слідства й фальсифікацію слідчих документів. 19 вересня справу було закінчено, але 29 листопада Військовим трибуналом військ НКВС Київського особливого військового округу справу повернуто на дослідження.

2 лютого 1940 р. у цій справі заарештували О. Запутряєва. З'ясувалася пряма участь І. Корабльова в необґрунтованих

¹⁰⁴ ГДА СБ України, ф. 5, спр. 66937, т. 5, арк. 201, 203–204, 207–208, 224–225, 231, 234–235, 243–245, 252, 256.

арештах, незаконних методах слідства, фальсифікації слідчих документів. 21 грудня 1939 р. матеріали на О. Запутряєва, І. Корабльова, інших колишніх співробітників були спрямовані в НКВС СРСР для одержання санкції на арешт і притягнення винних до відповідальності. Поки у Москві вирішували це питання, 19 квітня 1940 р. оперуповноваженого І. Водкіна Військовим трибуналом військ НКВС Київського особливого військового округу було засуджено до 5 років ув'язнення й позбавлення звання сержанта держбезпеки¹⁰⁵.

Дозвіл на арешт І. Корабльова було отримано тільки 16 травня 1940 р., і на цій підставі 28 травня 1940 р. його заарештували в Москві. 5 червня Корабльова привезли до Києва. Дізнання тривало більше шести місяців. Цікаво, що в ході нього 19 листопада 1940 р. було взято свідчення у Я. Тернівського.

«В обласному відділі НКВС, – стверджував він, – фактів перекручень і порушень соціалістичної законності в той час мені не було відомо».

Такі ж свідчення дав Другобицький. 7 лютого 1941 р. нарком внутрішніх справ УРСР І. О. Серов затвердив обвинувальний висновок у справі І. Корабльова й О. Запутряєва. Зазначалося, що І. Корабльов

«беззаперечно виконував завдання згодом викритого ворога народу – Успенського – відповідно до ворожої діяльності антирадянської змовницької організації, наявної в органах НКВС».

Корабльовим і Запутряєвим проводилися масові необґрунтовані арешти. За вказівкою Корабльова Ширіним і Редером було запроваджено в практику метод групових допитів, так звану «лабораторію». У пред'явленому обвинуваченні І. Корабльов цілком визнав свою провину, заявивши, однак, що в той час він свої дії злочинними не вважав. О. Запутряєв винним себе не визнав, але визнав «окремі помилки», допущені ним у 1938 р. 16 квітня 1941 р. нарком держбезпеки УРСР П. Я. Мешик затвердив обвинувальний висновок щодо І. Корабльова, О. Запутряєва, Л. Ширіна¹⁰⁶.

¹⁰⁵ ГДА СБ України, ф. 5, спр. 66937, т. 8, арк.240–241 зв.

¹⁰⁶ Там само, т. 1, арк. 58; т. 4, арк. 300–307; т. 5, арк. 103, 105, 109, 245.

Лабораторія «троєчного матеріалу»

26 квітня – 6 травня 1941 р. у будинку Вінницького УНКВС відбулося засідання Військового трибуналу військ НКВС Київського військового округу за обвинуваченням І. Корабльова, І. Запутряєва, Л. Ширіна. Трибунал заслухав обвинувальний висновок, а також свідків – колишніх підслідних Б. Епельбаума, П. Юр'єва (секретар Вінницького обкому КП(б)У) та інших. Вони розповіли про тортури і знущання співробітників управління Майструка, Решетила, Надєждіна, Запутряєва, Ширіна, Редера та інших чекістів. З'ясувалося, що на оперативних нарадах в УНКВС начальники й відділи, які давали найбільшу кількість заарештованих, називалися «ударниками». Говорили про «лабораторії», де проводилися групові допити й побиття заарештованих. Зазначалося, що бив Редер або змушував бити заарештованих один одного ніжкою від стільця або гумовим шлангом. Наглядачі били заарештованих у в'язниці, під час супроводу на допити. Особливо старався уже згадуваний Дьяков. Перед виконанням вироку комендант Леонід Наумович Бельський, бригада співробітників, присутні чекісти били заарештованих. Збоченці й садисти примушували заарештованих імітувати полові акти з розстріляними, а потім знову розстрілювали.

Приклад варварського ставлення до людей показував сам О. Успенський. На нараді у Вінницькому УНКВС у квітні 1938 р. він заявив, що якщо заарештовані – старики або інваліди, то їх треба розстрілювати. Після отримання статзвіту Вінницького УНКВС про соціальний стан репресованих, в якому було багато колгоспників, робітників, службовців, О. Успенський дзвонив І. Корабльову і пропонував «посадити» співробітників, які його готували. Звіт переробили, включивши перерахованих вище людей до графи «колишні люди». Нелюдськість, презирство до людей, бруталізація й розпад моральних норм у чекістському середовищі описувалися сленговим висловом «троєчний матеріал». Так називали заарештованих, яких уже не вважали за людей.

Колишній секретар Вінницького обкому П. Юр'єв розповів, що його жахливо бив Л. Ширін, домагаючись зізнань. Були присутні при цьому А. Пришивцин і А. Майструк, але вони не били, тільки В. Майструк лаяв матірними словами. О. Запутряєв, Л. Ши-

рін і А. Пришивцин проводили й контролювали допити П. Юр'єва. На суді виступив колишній обласний прокурор Я. Тернівський, який постійно підкреслював свою непричетність до методів допитів, засудження та у цілому діяльності УНКВС. Зокрема, він заявив:

«Не тільки мені, але й військовому прокуророві доводилося довго очікувати в приймальні, поки можна було потрапити до Корабльова. При цьому створювалося враження, що від нас усе огортають таємницею, не довіряють нам, тому що при вході намагалися навіть сховати від нас папери, що лежали на столі».

З'ясувалася й неприваблива роль адвокатури, покликаної захищати підсудних. Так, адвокат С. М. Камінецький на судових засіданнях відмовляв ув'язнених давати показання, що їх били, і під тортурами вони вимушено обмовляли себе та інших. Практично всім підзахисним він заявляв: «Правда не допоможе». Після звільнення з в'язниці наприкінці 1938 р. – початку 1939 р. Х. Урінцев, який виступав на суді свідком, розповів, що зайшов до консультації (колегії) адвокатів і висловив своє обурення поведінкою С. Камінецького:

«Назвав його підлою людиною, і на це він нічого не міг мені відповісти, а лише похнюпився».

Після заслуховування свідків трибунал вийшов на нараду, повернувшись з якої оголосив про початок карного переслідування колишніх працівників УНКВС: В. Ф. Майструка, Г. П. Данилейка, А. Я. Пришивцина, М. С. Бутенка, Дьякова, Бабинка й оголосив рішення про їх арешт.

Виступаючи на суді, І. Корабльов винним себе не визнав, О. Запутряєв і Л. Ширін провину визнали частково. І. Корабльов заявив, що настанови М. Єжова й О. Успенського зводилися до одного: «саджай і саджай». Він сприймав їх як настанови ЦК ВКП(б):

«Я був переконаний, що роблю серйозну партійну справу, й жодних сумнівів у цьому в мене не виникало.., вважаю це й зараз, що свідомо в неподобствах за УНКВС не винен».

Колишній начальник відкинув звинувачення в тому, що в 1938 р. у в'язниці померло 30 осіб. На його думку, це було мало порівняно з більш ніж 6000 заарештованих. Свідомість і логіка цього злочинця показували, що для нього людське життя не мало жодної цінності. Він уперто повторював:

«Я тривалий час працював в органах до Вінниці, але ніде й ніколи мене не звинувачували в перекрученні соціалістичної законності. Я, як і багато мені подібних, є жертвою злочинної діяльності колишнього ворожого керівництва».

Разом із Запутряєвим Корабльов звертав увагу на своє робоче походження, тобто соціально близьке радянській владі. Це мало підтвердити, що вони не класові вороги, а «свої», віддані компартії люди, які допустили прорахунки через недосвідченість і в обстановці, створеній «ворожим керівництвом». Крім цього, Запутряєв намагався створити враження невиліковно хворої людини:

«Я хвора людина, у мене функціональний розлад нервової системи, мігрень, що спричиняє запаморочення, провали пам'яті, тому я не можу згадати всіх фактів, які могли б спростувати висунуте мені обвинувачення».

Ширін намагався перекласти провину за допущені порушення на співробітників у відділі.

Загалом трибунал розглядав масові арешти, створення оперативних листів (у кожному вимоги на арешти більше 200 осіб), фальсифікацію слідчих документів, фізичне насильство й знущання під час допитів і утримання заарештованих винятково як порушення соціалістичної законності. У тодішній реальності інший варіант виключався. Трибунал засудив І. Корабльова й О. Запутряєва до розстрілу, справу Л. Ширіна вирішили продовжити. Щодо низки співробітників, які брали участь у «порушеннях», трибунал ухвалив довести до відома керівництва установ, де вони працювали, про допущені дії. До відома прокурорів СРСР й УРСР доводилися відомості про поведінку прокурорів Тернівського та його заступника Другобицького¹⁰⁷.

М. Бутенко фігурував у вирoku як співробітник, який знав про оперативні листи на 200 й більше осіб і не перевіряв як помічник І. Корабльова наявність компрометувальних доказів на людей, що підлягали арешту. Було зрозуміло, що через нього проходили фальсифіковані документи у справах: Бунду, «червоних партизанів», «цукровиків» (репресії працівників цукрової промисловості), «молодої генерації» (комсомольські працівни-

¹⁰⁷ ГДА СБ України, ф. 5, спр. 66937, т. 9, арк. 26, 32, 34, 46, 50, 76–78, 81–82, 85, 87, 89, 91.

ки), «бессарабців» (людей, які перейшли на територію СРСР з Румунії)¹⁰⁸. Зокрема, було наведено приклади колишніх червоних партизанів Д. Гнатюка, К. Чабана та інших¹⁰⁹. Було встановлено причетність Г. Данилейка

«до масових безпідставних арештів за оперативними листами, а також до побиттів, групових допитів, інших незаконних методів слідства, що спричинило смерть заарештованого Павлюка, причини якої були Данилейком приховані».

Така діяльність підтверджувалася свідками. Суд визначив, що незаконні методи слідства застосовував А. Пришивцин, а В. Майструк і М. Бутенко разом з І. Корабльовим і Л. Ширіним робили позначки про арешт на оперативних листах¹¹⁰.

Таким чином, трибунал указав головних винуватців порушень – Корабльова і Запутряєва, яких присудив до вищої міри покарання. Але стосовно інших співробітників порушення кримінальної справи й арешт зовсім не означали, що наступить таке ж суворе покарання.

24 червня 1941 р. Військова колегія Верховного суду СРСР розглянула касаційну скаргу І. Корабльова й О. Запутряєва, присуджених до розстрілу Військовим трибуналом військ НКВС Київського військового округу від 6 травня 1941 р., і замінила розстріл 10 роками ув'язнення з позбавленням звань¹¹¹. 17 вересня 1941 р. старший слідчий НКВС УРСР М. Губенко розглянув справу А. Пришивцина, Л. Ширіна, Г. Данилейка, В. Майструка, М. Бутенка. Він установив, що ці люди були викликані до залу трибуналу як свідки. У справі «виникли» суперечності й недоведені показання свідків. Так, на засіданні трибуналу Юр'єв стверджував, що Пришивцин його викликав на допит і бив, а за документами, долученими до справи, було зрозуміло, що Пришивцин слідство по Юр'єву не вів, а «лише заходив до кабінету слідчого й розмовляв з Юр'євим з питання, яке стосувалося його обвинувачення». Сам Пришивцин, як і інші особи, причетні до розслідування справи Юр'єва, стверджували, що не застосо-

¹⁰⁸ ГДА СБ України, ф. 12, спр. 207, арк. 28–32.

¹⁰⁹ Там само, арк. 29.

¹¹⁰ Там само, арк. 33–34.

¹¹¹ Там само, ф. 5, спр. 66937, т. 8, арк. 257.

ували до нього заходів фізичного впливу. За свідченнями Пришивцина (з вересня місяця 1939 р. начальник інкасації й перевезення цінностей Ворошиловградської контори держбанку, звільнений з органів НКВС)¹¹², одного разу в кабінеті Л. Ширіна той пригощав П. Юр'єва грушами, який сказав, що не буде упиратися і дасть власноручні показання. Після цього справу передано В. Майструку, який і оформив перший допит. Це П. Юр'єв підтвердив у судовому засіданні. Слідчий Губенко вважав, що А. Пришивцин, будучи заступником начальника Вінницького УНКВС, нікого не бив, масових арештів не здійснював, а займався лише закінченням уже заведених слідчих справ. Як виконуючий обов'язки начальника 2-го (оперативного) відділи УНКВС А. Пришивцин дійсно погодив арешт за 42 довідками на осіб, на яких були агентурні й слідчі матеріали. Але це не можна було вважати масовими арештами, оскільки у Вінницькій області нараховувалося 36 районів. До того ж остаточна санкція на арешт була в начальника УНКВС та обласного прокурора¹¹³.

Ще одного фігуранта справи – М. Бутенка, на той час звільненого з органів НКВС у запас, директора ліспромгоспу у Вінниці – звинувачували в безпідставних арештах громадян за оперативними листами. Однак після рішення трибуналу про арешт він не допитувався по суті пред'явлених обвинувачень (допитувався у справі Корабльова як свідок). Слідчий зазначив, що М. Бутенко дійсно проставляв в оперативних листах позначки «заарештувати», однак у документах була інформація про наявність компрометувальних даних. Інших порушень не було, тому що М. Бутенко не виконував оперативну роботу. М. Губенко зробив висновок, що дії обвинувачених не спричинили тяжких наслідків, показання свідків некоректні або сумнівні, а перевірити їх немає можливості. Він акцентував увагу на соціально близькому походженні обвинувачених, перебуванні на волі (на підписці про невиїзд), недоцільності утримання під вартою інших. З огляду на сукупність факторів, слідчий постановив справу припинити, з ним погодився начальник слідчої групи НКВС УРСР Лесной¹¹⁴.

¹¹² ГДА СБ України, ф. 12, спр. 31025, арк. 16–17.

¹¹³ Там само, спр. 207, арк. 36.

¹¹⁴ Там само, арк. 35–38.

В. Майструк продовжував служити заступником начальника Ворошиловградського УНКВС, доля Г. Данилейка, звільненого в запас із органів НКВС у вересні 1939 р., невідома. Л. Ширін 17 вересня 1941 р. звільнений за недоведеністю злочину. У 1942 р. його повернули до НКВС. З 12 серпня 1943 р. він став начальником відділення оперативно-чекістського відділу Управління у справах військовополонених й інтернованих НКВС СРСР. З 9 травня 1943 р. – підполковник державної безпеки¹¹⁵.

Значну кількість співробітників Вінницького й Кам'янець-Подільського УНКВС, що брали участь у масових операціях 1937–1938 рр., протягом першої половини 1939 р. було звільнено з органів НКВС. На цьому їх покарання закінчилося.

Показово, що в Кам'янець-Подільській області, як і у Вінницькій, засудили лише кілька осіб, які вели слідчі справи заарештованих партійних працівників¹¹⁶. Хоча розслідування порушень законності встановило, що 15 співробітників УНКВС по Кам'янець-Подільській області застосовували заходи фізичного впливу на заарештованих. У 1940 р. було складено список цих людей, деякі з яких боролися з «українськими буржуазними націоналістами» в Західній Україні й басмацтвом у Середній Азії¹¹⁷. Очевидно, що цих людей за порушення не карали. Прикладом цього був Р. Крутов, який у 1939–1941 рр. очолював УНКВС по Волинській і Рівненській областях¹¹⁸.

Злочин без покарання

Здається, що всі «герої» з НКВС пережили радянсько-німецьку війну 1941–1945 рр. І. Корабльов відбув термін у концтаборах, після звільнення жив у Куйбишеві. В. Майструк служив в УНКВС Ворошиловграда, Сталінграда, Свердловська, з початком вигнання гітлерівців з території України – у Харківському й Київському УНКВС, а потім боровся з українськими націона-

¹¹⁵ *Золотарёв В.А., Стёпкин В.П.* ЧК–ГПУ–НКВД в Донбассе: люди и документы. 1919–1941. – С. 344–345.

¹¹⁶ ГДА СБ України, ф. 12, спр. 205, арк. 44.

¹¹⁷ Там само, арк. 7.

¹¹⁸ Там само, спр. 207, арк. 47–54; *Петров Н.В., Скоркин К.В.* Кто руководил НКВД. 1934–1941. – С. 252–253.

лістами в Тернопільській, Дрогобицькій, Львівській, Житомирській областях як начальник обласних управлінь. Одержав звання полковника, заслуженого працівника НКВС СРСР, мав кілька орденів. У 1954 р. вийшов на пенсію, жив у Києві й до смерті в 1976 р. працював начальником 1-го відділу Міністерства вищої й середньої спеціальної освіти УРСР¹¹⁹. А. Пришивцин до березня 1957 р. проживав у Херсоні при сільськогосподарському інституті ім. Цюрупі, працював там же мотористом¹²⁰. М. Бутенко служив у 1942 р. начальником артилерійського постачання 142-го окремого саперного батальйону на Південному і Сталінградському фронтах. Був демобілізований з армії за станом здоров'я. Із квітня 1943 по квітень 1950 р. працював в органах МВС. У квітні 1950 р. звільнений у запас за інвалідністю. Проживав в Одесі. На пенсії «брав активну участь у громадській роботі», у 1955–1957 рр. був секретарем парторганізації домогосподарства обласних УКДБ та УВС¹²¹.

Після смерті Сталіна розпочався перший етап реабілітації осіб, які постраждали від необґрунтованих репресій періоду сталінізму. Під час цього процесу знову актуалізувалася справа колишнього секретаря Вінницького обкому партії П. Юр'єва і ще 11 осіб, засуджених разом з ним. Вище згадувалося про свідчення П. Юр'єва під час розслідування справи Корабльова в 1939–1941 рр. Слід відзначити, що П. Юр'єва й інших людей судив 26–29 травня 1939 р. Військовий трибунал у Вінниці. П. Юр'єв і троє осіб визнали себе винними, а інші відмовилися від показань. Водночас П. Юр'єв сказав на суді, що на слідстві від нього вимагали показання про шкідництво, його били, і «я на догоду слідству взяв на себе всі недоліки як шкідництво». Усі висновки слідства виносилися за згодою Майструка, який на цей час був начальником 2-го відділу УДБ УНКВС по Вінницькій області¹²². Трибунал присудив П. Юр'єва й ще п'ятьох осіб до розстрілу. Але 11 червня 1939 р. за касаційною скар-

¹¹⁹ *Петров Н.В.* Кто руководил НКВД. 1941–1954: Справочник / Об-во «Мемориал», РГАСПИ, ГАРФ, ЦА ФСБ России. – М.: Звенья, 2010. – С. 566–567.

¹²⁰ ГДА СБ України, ф. 12, спр. 207, арк. 53–54.

¹²¹ Там само, арк. 47–54.

¹²² Там само, арк. 94–95.

гою Військова колегія Верховного суду СРСР скасувала вирок, і справу відправили на дослідження, а в лютому 1940 р. її припинили. У процесі реабілітації П. Юр'єва почали допитувати як свідка. 1 квітня 1954 р. він дав показання про те, що В. Майструк його не бив, а били інші. В. Майструк лише штовхав його кулаком і брав за комір сорочки. П. Юр'єв написав про В. Майструка: «Це той же Ширін і Редер, але більш хитрий і спритний. Він разом з ними чинив ворожу справу, тому вкрай здивований, чому йому вдалося уникнути відповідальності суду у справі Корабльова»¹²³.

За показаннями ще одного свідка, А. Ліпмана, від 15 березня 1954 р., «Майструк завдавав ударів кулаком ззаду, а Решетило спереду... моя голова... опинилася між їхніх рук мов м'яч»¹²⁴.

Під час розгляду справи про реабілітацію А. Шостко та інших засуджених військовий трибунал ПрикВО¹²⁵ в особливій ухвалі від 16 листопада 1956 р. зазначив факти порушення соціалістичної законності в попередні роки. Зокрема, указувалося, що 5 травня 1941 р. військовим трибуналом військ НКВС КОВО було порушено кримінальну справу на Майструка та інших (у тому числі Бутенка), але ухвалу не було виконано. 18 вересня 1941 р. за постановою Губенка, яку затвердив заступник начальника УНКВС по Новосибірській області Плєсцов¹²⁶, слідство було припинено за недостатністю доказів для віддання під суд М. Бутенка. Однак в ухвалі ПрикВО підкреслювалася участь Бутенка у фальсифікації справ у контексті загальних порушень законності В. Майструком. Але Бутенко вже був пенсіонером, тому ухвалу було спрямовано керівникам МВС УРСР «для ознайомлення»¹²⁷. В умовах критики «культу особистості Сталіна» окремі військові прокурори мали свою думку про діяльність співробітників НКВС у передвоєнні роки. 14 березня 1957 р. помічник військового прокурора ПрикВО майор юстиції Мінкін, розглянувши архівно-кримінальну справу на співробітників УНКВС по Вінницькій області А. Пришивцина, Л. Ширіна, Г. Да-

¹²³ ГДА СБ України, ф. 12, спр. 207, арк. 129–130.

¹²⁴ Там само, арк. 132.

¹²⁵ Прикарпатський військовий округ.

¹²⁶ Співробітники НКВС після евакуації перебували в Новосибірську.

¹²⁷ ГДА СБ України, ф. 12, спр. 207, арк. 2–24.

нилейка, В. Майструка, М. Бутенка, указав на необґрунтованість її закриття. Він акцентував провину підозрюваних на фальсифікації справ проти партійно-радянського активу Вінниці. У процесі слідства не було проведено необхідних дій для встановлення провини кожного обвинуваченого. Він уважав, що матеріали справи Корабльова цілком викривають Пришивцина, Ширіна, Данилейка, Майструка, Бутенка. До того ж у 1956 р. було реабілітовано людей, справи яких були сфальсифіковані співробітниками УНКВС по Вінницькій області. Тому Мінкін скасував припинення справи 1941 р. і повернув справу до КДБ при РМ УРСР на дослідження за ознаками ст. 54 п. «7» КК УРСР¹²⁸.

У ході розслідування співробітниками КДБ 21 березня 1957 р. А. Пришивцин стверджував, що на арешти партпрацівників у 1938 р. була санкція НКВС УРСР і наказ Корабльова. Він не заперечував свою присутність на допитах П. Юр'єва, але стверджував, що той особисто дав показання без фізичного впливу. Особливо відзначав роль В. Майструка як найбільш розвиненого і грамотного співробітника, який очолив 4-й відділ Вінницького УНКВС після Л. Ширіна. Наприклад, В. Майструк наполегливо пропонував передати слідчу справу колишнього секретаря Вінницького міському партії Д. Луцька на особливу нараду ще до листопада 1938 р., тому А. Пришивцин у лютому 1939 р. при від'їзді з Вінниці наказав формувати справу Д. Луцька для розгляду військовим трибуналом¹²⁹. 27 березня 1957 р. начальник міліції Савранського райвідділу міліції Одеської області Ф. Решетило¹³⁰ представив пояснення у цій справі заступнику начальника УВС Одеського облвиконкому Штирову. Решетило звинувачували в незаконному фізичному тиску на колишнього завідувача сектором кадрів Вінницького облвиконкому П. Бондаренка та інструктора оргвідділу облвиконкому Д. Солоненка, нібито завербованих у правотроцькістську організацію. Їх арешти в 1938 р. були оформлені В. Майструком без достатніх підстав. Справу вів Решетило, що домігся зізнавальних пока-

¹²⁸ ГДА СБ України, ф. 12, спр. 207, арк. 40.

¹²⁹ Там само, арк. 162–164.

¹³⁰ Там само, арк. 47–54.

зань. Але на засіданні спецколегії Вінницького облсуду 8 вересня 1938 р. ці люди відмовилися від цих свідчень. Їх присудили до розстрілу, однак пленум Верховного суду СРСР повернув у травні 1940 р. справу на дослідження. 21 березня 1941 р. її було припинено. Колишні заарештовані показували, що Решетило їх бив, змушуючи давати необхідні показання. Він підтвердив свою роботу оперуповноваженим під керівництвом Майструка у Вінниці. Але заявив, що йому нічого не відомо про порушення законності В. Майструком, якого вважав енергійною, витриманою і політично грамотною людиною. Водночас він заперечив усі звинувачення у побитті арештованих¹³¹.

23 квітня 1957 р. заступнику міністра внутрішніх справ УРСР С. Долинному було спрямовано висновок Особливої інспекції КДБ при РМ УРСР щодо перевірки порушення соцзаконності в колишньому УНКВС по Вінницькій області в 1937–1938 рр. і вживання подальших заходів проти М. Бутенка, А. Пришивцина й Ф. Решетила¹³². Наводилися допущені ними порушення законності і пропонувалося дослідження продовжити. У поясненні від 27 липня 1957 р. начальнику УВС Одеського облвиконкому М. Бутенко заявив, що в 1938 р. його прізвищем скористалися колеги – Надєждін і Ширін, коли приносили на затвердження оперативні листи. М. Бутенко нібито не знав, що він не повинен їх підписувати, тому що мав опікуватися виключно господарськими питаннями й неоперативними підрозділами. За його словами, обстановка в УНКВС була моторошною, особливо після приїзду І. Корабльова, який мав підтримку в НКВС УРСР. М. Бутенко заявляв, що після процесу І. Корабльова він жодного разу не допитувався й запевняв, що протягом усієї роботи спокутував порушення законності в 1938 р., а також демонстрував готовність виконати всі завдання партії й уряду¹³³.

14 серпня 1957 р. старший оперуповноважений інспекції з особового складу відділу кадрів УВС Одеського облвиконкому майор Самгін підписав висновок щодо порушення законності

¹³¹ ГДА СБ України, ф. 12, спр. 207, арк. 160–161.

¹³² Там само, арк. 1.

¹³³ Там само, арк. 156–159 зв.

колишніми співробітниками УНКВС по Вінницькій області Ф. Решетилом і М. Бутенком. Формулювання майже повністю повторювали попередні обвинувачення. Самгін указав, що за злочини Ф. Решетило й М. Бутенко повинні бути притягнуті до суворої відповідальності. Але він ураховував, що М. Бутенко згодом не порушував законності, брав активну участь у громадському житті; Решетило в період 1937–1938 рр. був молодим і недосвідченим працівником, а «у цей час хворий і поданий на звільнення». Тому майор юстиції запропонував поінформувати Сталінський райком партії Одеси про діяльність М. Бутенка в 1937–1938 рр., Решетила звільнити з міліції та поінформувати Савранський райком про його діяльність у 1937–1938 рр. Цікаво, що вже 16 серпня 1957 р. його звільнили за станом здоров'я з МВС, визнавши інвалідність 2-ї групи (це оплачувалося державою)¹³⁴. Крім цього, пропонувалося про А. Пришивцина поінформувати Херсонський облвиконком¹³⁵. 4 січня 1958 р. бюро Савранського райкому партії ознайомилося з матеріалами про Ф. Решетила, вирішивши обмежитися його звільненням з посади начальника райміліції¹³⁶. Бюро Сталінського райкому партії Одеси партійне стягнення М. Бутенку не оголосило¹³⁷.

Тим часом у МВС УРСР було підготовлено висновок у справі Бутенка, Пришивцина й Решетила. Його підписав С. Долинний. Пропонувалося для М. Бутенка перекваліфікувати звільнення за фактами, що дискредитують звання начальницького складу МВС, і порушити клопотання про це перед МВС СРСР. У цьому разі на людину чекало соціальне засудження (колишніх колег) і позбавлення частини пенсії. Те ж впливало і щодо Ф. Решетила, за винятком не застосовувати позбавлення частини пенсії. Стосовно А. Пришивцина обмежувалися уже вжитими заходами – звільнення з органів через неможливість подальшого використання¹³⁸. 19 травня 1958 р. висновок було спрямовано до

¹³⁴ ГДА СБ України, ф. 12, спр. 207, арк. 47–54.

¹³⁵ Там само, арк. 53–54.

¹³⁶ Там само, арк. 471.

¹³⁷ Там само, арк. 472.

¹³⁸ Там само, арк. 503–504.

МВС СРСР, а 4 липня 1958 р. заступник міністра внутрішніх справ СРСР К. Черняєв не затвердив пропозиції республіканського МВС. Зазначалося, що колишні співробітники НКВС багато працювали «на благо батьківщини», тому додаткові заходи покарання до них не застосовувалися¹³⁹.

Ми бачимо, що всі дії керівників партійно-радянських органів у другій половині 1950-х рр. були спрямовані на те, щоб не допустити широкого розголосу злочинів, пов'язаних з подіями «Великого терору» 1937–1938 рр., приховати інформацію про діяльність органів держбезпеки, які були однією з основних опор комуністичного режиму.

Висновки

Ця стаття про професійних убивць. Протягом досить тривалого періоду життя співробітники радянської держбезпеки відправляли до концтаборів або були головними дійовими особами в убивствах сотень тисяч людей. Ми сьогодні пишемо про них завдяки доступу до архівних документів в Україні, які дають можливість реконструювати злочини організаторів і виконавців убивств у контексті історичних подій. Читаючи документи, ми бачимо специфічний «радянський світ», «радянську цивілізацію», про яку на прикладі Магнітогорська в Росії блискуче написав С. Коткін¹⁴⁰. Основними характеристиками цього світу було те, про що ще наприкінці 1980-х рр. писав Р. Конквест у газеті «Известия»:

«Культ особистості – це зовсім не головне, що характеризує сталінський режим. Це не більш ніж банальний вислів, який уперше вжив Хрущов. Найстрашніше у сталінізмі – не вихваляння диктатора, а терор і фальсифікації, які є суттю його політики»¹⁴¹.

Документи, на яких заснований цей матеріал, дійсно свідчать, що терор і фальсифікації були повсякденністю «радянського світу». Органи НКВС були його складовою частиною, але не винятком, як про це іноді каже сучасна російська історіографія.

¹³⁹ ГДА СБ України, ф. 12, спр. 207, арк. 510.

¹⁴⁰ *Kotkin St. Magnetic Mountain: Stalinism as a Civilization.* – Berkley, 1995.

¹⁴¹ *Конквест Р. Культ личности ничто по сравнению с террором и фальсификацией // Известия.* – 1990. – 19 мая.

Повсякденність, у всякому разі в 1930-х рр., зливалася з масовими вбивствами, і в цьому сенсі «нормальність» була абсолютною антилюдською «ненормальністю». У цій повсякденності, як свідчать документи, була якась згода й навіть співучасть досить широких соціальних верств, про що йтиметься нижче.

Які особливості організації масових убивств, психології вбивць ми можемо побачити в архівних документах? Насамперед, вирішальне значення мав ланцюжок наказів: Сталін–Єжов–Успенський–Корабльов–Жабрєв. Саме вони визначали хід знищення сотень тисяч людей. Спеціально зазначимо, що Й. Сталін тривалий час придивлявся до М. Єжова й готував його до проведення «Великого терору». М. Єжов уважно ставився до відбору й розподілу високопоставлених офіцерів НКВС на ключові посади в республіканських і навіть обласних управліннях. Так, І. Корабльов та П. Карамішев (начальник Миколаївського УНКВС) були прислані в Україну М. Єжовим. Начальником Полтавського УНКВС М. Єжов призначив О. Волкова (який незадовго перед цим вийшов з-під арешту). За свідченням О. Успенського, М. Єжов «зображував» О. Волкова як приклад об'єктивного підходу до людей, а той, наляканий арештом, був готовий виконувати будь-які накази. Водночас Корабльова за попередньою службою знав заступник Успенського О. Яралянц, а О. Успенський казав, що О. Волков – «своя людина». О. Яралянц знав і О. Запутряєва завдяки роботі в Ленінграді, оцінюючи його як «посереднього працівника». Але І. Корабльов просував його через особисті зв'язки¹⁴². Безсумнівно, що всі начальники обласних УНКВС були представлені М. Єжову в Києві в лютому 1938 р. Тією або іншою мірою вони були віддані ЦК компартії, Сталіну та Єжову, готові були виконувати будь-які накази.

Особисті знайомства були важливою частиною корпоративної культури й етики в органах радянської держбезпеки, які із самого початку існування були таємною політичною поліцією вождів комуністичного режиму. Він надавав неабиякі можливості зробити кар'єру в галузях, де жорстокість і насильство заохочувалися. Керівники компартії постійно заявляли про те,

¹⁴² ГДА СБ України, ф. 5, спр. 66927, т. 5, арк. 9–11, 17.

що кожен комуніст має бути чекістом. При цьому здійснювався ретельний відбір співробітників для роботи в органах держбезпеки, працювали мандатні комісії старих партійців для відбору кандидатів до органів політичної поліції. Головними критеріями відбору були відданість компартії, її вождям, а також готовність до виняткової старанності.

Складно сказати, якою мірою марксизм і яка його версія були операційною базою діяльності цих комуністів. Ідеологія російської компартії поєднувала елементи класичного марксизму (критика капіталізму й твердження, що пролетаріат – провідний і найпрогресивніший клас суспільства), російського марксизму (акцент на пролетарську революцію, диктатуру пролетаріату й союз із селянством), «ленінізму» (конспіративна партія «вносить» класову свідомість у пролетаріат і представників інших соціальних груп, захоплює владу, використовує державу для будівництва соціалізму). Водночас трактування марксизму вождями російської компартії супроводжувалося запереченням і готовністю переступати норми загальноприйнятої моралі (у всякому разі, норми християнської цивілізації). Звичайно, свою роль відіграла політична культура періоду після Першої світової війни та громадянських війн. Мільйони людей були спеціально навчені й убивали людей у лавах армій того часу. Усі чекісти були людьми, які виростили в умовах, де масова загибель людей видавалася невід'ємним компонентом/елементом миру. Вони сформувалися як особистості в умовах радянської пропаганди, головною складовою якої була загроза майбутньої війни. У багатьох випадках пропаганда з ініціативи керівництва СРСР говорила про справжню війну іноземних держав і внутрішніх «ворогів народу» проти країни. Тим самим цілеспрямовано формувалася альтернативна реальність, у якій знецінювалися загальнолюдські норми мирного часу.

На нашу думку, особливу роль у психології людей відігравали настанови про класову боротьбу та її загострення в міру будівництва соціалізму, які використовував Й. Сталін із кінця 1920-х рр. Практично всі чекісти були молодими людьми, що полегшувало індоктринацію подібних маніхейських ідей. З погляду історичного досвіду є всі підстави вважати класову бо-

ротьбу (продовженням якої є «класова війна») різновидом расових війн, які значно запекліші, ніж війни між державами (конвенційні). Ми бачимо, що в такій війні звірство (нелюдський учинок, жорстокість) було виявленням офіційної політичної лінії керівництва СРСР і вважалось нормальною поведінкою. Чекісти як виконавці політичного курсу діяли не у стані люті, ненависті, фрустрації, а з розрахунку. Проголошена війна як боротьба між «нашим народом» і «ворогом» створювала полярний світ, у якому «ворог» легко виключався з людського співтовариства, а вожді компартії перетворили звірства на складову частину політики. Звичайно, позбавлення ворога людської подоби у свідомості чекістів допомагало їм психологічно дистанціюватися від жертви і спрощувало вбивство.

Про таке ставлення до людей говорив на засіданні трибуналу в 1941 р. І. Корабльов:

«Я чудово усвідомлюю, що з точки зору сьогодення, коли встановлено, що колишнє керівництво НКВС СРСР і НКВС УРСР було ворожим і було зацікавлене в заподіянні Радянської влади якнайбільшої шкоди, – а звідси й культивування в середовищі чекістів особливих поглядів, і ставлення до нацменшин і взагалі до населення, – такі заходи, як арешти людей за оперативними листами без попередньої перевірки матеріалів і без необхідної документації, є незаконними, неприпустимими».

Далі він конкретизував, що це за «особливі погляди»:

«За наявними оперативними наказами й орієнтуваннями того часу можна наочно бачити, що співробітникам НКВС прищеплювалися погляди явно шкідливі, які орієнтували їх бачити чи не в кожній людині ворога, у кожному поляку, німці або навіть політемігранті – шпигуна, диверсанта»¹⁴³.

У цьому контексті показовими є вже згадувана істерична заява О. Успенського перед вінницькими чекістами про необхідність поголовного знищення поляків, а також висловлення М. Єжова на нараді в Києві про знищення заарештованих калік і стариків.

Надмірній жорстокості сприяло й почуття безкарності чекістів, виховуване як практикою кругової поруки, так і відповідними дорученнями начальства. Недарма О. Успенський на

¹⁴³ ГДА СБ України, ф. 5, спр. 66927, т. 1, арк. 137–138.

нараді у Вінниці переконував, що чекісти повинні згуртуватися навколо І. Корабльова¹⁴⁴. Поряд із цим застосовувалися методи залякування. І. Жабрєв і І. Корабльов заарештовували співробітників, які відмовлялися провадити масові операції. Л. Ширін на слідстві згадував, що на одній з нарад І. Корабльов лякав: відсутність справ і заарештованих він кваліфікує як саботаж.

«Відсутність в оперскладі чіткого орієнтування, натиск Корабльова, атмосфера вимоги справ призводила до того, що апарат сліпо виконував його вказівки», –

стверджував цей кат¹⁴⁵. Свою роль відігравав конформізм. Безсумнівно, чекісти ідентифікували себе перш за все зі своїми товаришами й відчували потребу не вирізнитися із групи. У грудні 1938 р. на партійних зборах В. Майструк говорив:

«Поняття про начальницький і молодший склад мало таку форму, за якою губилося обличчя комуніста. Член партії знав, що є начальник відділу, є помічник, є начальник відділення, – вони вирішують справу, а він має сидіти на своїй ділянці й “переварювати” лише те, що йому подадуть».

Тому багато співробітників «пошилися в діляг, працюючи найчастіше з точки зору форми»¹⁴⁶. Психологічно такі стосунки дозволяли перекладати відповідальність за свої власні дії на начальство, що полегшувало участь у вбивствах.

Водночас зазначимо, що головні дійові особи цієї статті вчиняли фальсифікації слідчих справ, заарештовували уявних ворогів, викривали міфічні контрреволюційні або шпигунські організації багаторазово попередніми роками. Узявши одного разу участь у фальсифікації справ, вони перетворювалися зі звичайних людей, офіцерів, покликаних стояти на варті порядку, на катів. За це вони одержували підвищення по службі, ордени й відомчі нагороди, користувалися офіційною повагою начальства. У період масових репресивних операцій вони продовжили звичну для них роботу. З одного боку, ці чекісти були «убивцями за письмовими столами», які відгороджуються від

¹⁴⁴ ГДА СБ України, ф. 5, спр. 66937, т. 8, арк. 66.

¹⁴⁵ Там само, арк. 17.

¹⁴⁶ Там само, арк. 193.

своїх жертв відстанню та стінами кабінетів, для яких убивства були частиною бюрократичних процедур. Їх робота в машині знищення найчастіше зводилася до звичайних, «рутинних дій», які складали дрібну частину величезного процесу, вони не бачили своїх жертв. З іншого боку, протягом служби в органах держбезпеки вони зустрічалися зі своїми жертвами віч-на-віч, а в 1937–1938 р. били й катували їх, розуміючи, що фальсифіковані документи слідства відправляють людей на смерть. Звичайно, вони діяли свідомо, виявляючи ініціативність у виконанні наказів і застосовуючи фізичне насильство для одержання компрометувальних даних. Вони хотіли зробити кар'єру, одержували підвищення у службі, грошові премії, у тому числі так звані «подорожні» з непідзвітних сум на оперативну діяльність, путівки до санаторіїв тощо.

Все це підтверджує вже висловлені ідеї про те, що співробітники політичної поліції гостро відчували себе особливою кастою, наділеною таємними правами, і це дуже багато чого визначало в їх корпоративній поведінці. Протягом усієї історії репресивних органів їхні кадри цілком відповідали головним критеріям – політичній лояльності й готовності виконати будь-яке доручення влади. Необхідна для виживання практика кругової поруки стабільно відтворювалася в усі періоди існування ОДПУ–НКВС–НКДБ.

З погляду цих карателів або катів в «радянському світі» були «реальні підстави» для засудження жертв. І. Корабльов давав свідчення, що масові арешти провадилися на підставі агентурних матеріалів, заяв окремих громадян, показань обвинувачених, оперативних листів, які склалися в райвідділах УНКВС для отримання санкцій на арешти. Він підписував оперлисти, а потім ставив підпис прокурор. Заарештовувалися люди із соціально чужим минулим, з антирадянськими висловлюваннями, а для арештів німців або поляків було потрібно менше компрометувальних доказів¹⁴⁷. Про оперлисти розповідав і Л. Ширін:

«У цих листах підставою для арешту була характеристика про дану особу, складена на основі показань інших заарештованих, але

¹⁴⁷ ГДА СБ України, ф. 5, спр. 66927, т. 1, арк. 88.

поряд із цим було багато арештів без дотримання основних принципів перевірки, уточнення використання агентури... Соціалістична законність порушувалася щовечора. Корабльовим по телефону приймалися зведення в усній формі або через секретаря про кількість заарештованих і тих, що зізналися, причому спостерігалось, що ведеться гонитва за кількісними показниками... Методи фізичного впливу практикувалися у всьому управлінні й через цю систему працівники виявляли себе... На судовій трійці справи доповідалися начальником міжрайгрупи або начальниками відділень чи відділів... У трійці і в судових рішеннях основну роль відігравав Корабльов, який, як я одного разу бачив, ставив у себе позначки в листі, а секретар обкому й обласний прокурор мовчки з ним погоджувалися»¹⁴⁸.

За свідченням Л. Ширіна, прокурори заходили до чекістів у кімнати під час допитів, бачили, як вони провадилися. Він стверджував:

«Власне кажучи, це було наданням “законної форми” незаконним методам слідства»¹⁴⁹.

Не слід забувати про так звані «обліки» органів держбезпеки, які являли собою картотеки осіб, підозрюваних в антирадянських висловлюваннях, настроях, діях. Наприкінці 1930-х рр. чекістські переліки ворожих «політичних забарвлень» – ознак ворогів склалися приблизно з 80 позицій. До того ж оперативні накази НКВС СРСР, на підставі яких провадилися масові репресивні операції, містили розширене тлумачення категорій репресованих.

Чекісти діяли в умовах «радянського світу», в якому значна частина суспільства вірила в існування ворогів народу, а доноси й клеми були нормою повсякденності. Вище вже згадувався співробітник Калинівського райвідділу НКВС Курас, що залучив до допитів свідків голів сільрад і вчителів. Він примушував їх писати протоколи допитів свідків про знайомства або спільну діяльність із заарештованими, а потім віддавати для підписів колгоспникам. На партійних зборах Вінницького УНКВС у грудні 1938 р. співробітник заявив:

¹⁴⁸ ГДА СБ України, ф. 5, спр. 66927, т. 8, арк. 16.

¹⁴⁹ Там само, арк. 92.

«Один з учителів розповідав, що допитував по 5–6 осіб на день. [...] Прізвища мені назвали, і я допитував. Запитую, як же ви допитували? Дуже просто, – відповідає. – Я знав одне, раз заарештували – виходить, ворог. Дали мені запитальник, і за цим запитальником я допитував»¹⁵⁰.

Про масштаби подібних явищ говорив Майструк:

«Для нас не секрет таке явище, коли в районах у ході масових операцій якимось самі собою створилися, я б сказав, цілі інститути штатних свідків, які допитувалися у 20–30 справах за добу. У складі цих свідків, безсумнівно, була немала частина петлюрівців, куркулів, і їх допитували тільки тому, що вони мали що сказати. Це, безперечно, давало можливість цим ворогам-“свідкам” обмовляти і зводити, звичайно, не особисті, а класові рахунки з тим або іншим заарештованим»¹⁵¹.

Після припинення масових операцій Вінницький обком партії вимушений був притягувати до партійної відповідальності найзавзятіших «свідків і викривателів», а обласна газета «Більшовицька правда» публікувала численні замітки із засудженням наклепників.

Вивчені документи дозволяють зробити висновки про специфіку процесу покарання за порушення соціалістичної законності. Насамперед зазначимо, що це була політична кампанія, ініційована Й. Сталіним і його групою в керівництві СРСР. У ході її відновлювався контроль партійних комітетів різного рівня над органами держбезпеки. Радянській бюрократії подавався сигнал, що керівництво країни діяло правильно, але ексцеси деяких начальників і співробітників НКВС треба засудити й продовжувати виявляти ворогів. Межі допущених порушень були окреслені у згаданих вище постановках ЦК ВКП(б) і РНК СРСР, наказах НКВС СРСР. Природно, що під тиском обласних партійних комітетів здійснювалося першочергове розслідування злочинів проти партробітників. Незаконно засуджені і в поодиноких випадках звільнені партробітники ставали головними свідками в судових переслідуваннях колишніх керівників і

¹⁵⁰ ГДА СБ України, ф. 5, спр. 66927, т. 8, арк. 184–188; ф. 16, оп. 31, спр. 39, арк. 109–110.

¹⁵¹ Там само, арк. 193.

співробітників обласних УНКВС. Звертає на себе увагу той факт, що до радянсько-німецької війни були засуджені й покарані лише окремі, можна сказати, «знакові постаті» проведення масових операцій. Усіх їх звинувачували не тільки в порушеннях законності, але й у зв'язках з колишнім ворожим керівництвом органів НКВС. Образно кажучи, було покарано ланцюжок Єжов–Успенський, Корабльов–Жабрєв і наближені до них особи, які виявили особливу активність при проведенні масових операцій.

Саме на колишнє керівництво НКВС перекладали провину за злочини всі засуджені, подаючи себе наївними, ошуканими, справними «радянськими патріотами». У листі Сталіну від 1 грудня 1940 р. Корабльов писав, що не винен, це була практика роботи загалом НКВС УРСР на чолі з Успенським. Він запитував, «чому маю приймати таку тяжку кару? Адже я патріот своєї батьківщини. Радянська людина»¹⁵². Інші обвинувачені перекладали провину на Корабльова, а за кілька років заявляли про цілковиту непричетність до побиттів та інших порушень. При цьому, всі рішуче відмовлялися від будь-яких підозр із боку слідства в асоціальній або психопатологічній поведінці. В останніх перед винесенням вироку показаннях в 1941 р. Л. Ширін заявив:

«Я не потвора і не садист. У мене не було й не могло бути жодних корисливих мотивів або особистої зацікавленості. Я завжди був і залишаюся до кінця життя, незалежно від показань, вірним сином своєї батьківщини, яку я – у минулому безправний єврей – знайшов... Я не був самотійним працівником... У моєму злочині немає особливо обтяжувальних наслідків... Я не вбивав людей і не заподіював їм того, що могло спричинити такі наслідки»¹⁵³.

Під час розслідування порушень законності чітко помітні спроби відвести від покарання значну частину співробітників, які брали участь у масових операціях. Навіть покарання у вигляді звільнення з органів НКВС виконувалося з формулюваннями «у зв'язку з компрометувальними матеріалами», але не за порушення законності. На наш погляд, слід ураховувати, що серед

¹⁵² ГДА СБ України, ф. 5, спр. 66927, т. 1, арк. 143–145.

¹⁵³ Тамсамо, т. 8, арк. 232–233.

причин досить масових звільнень була деморалізація особового складу УНКВС. Це виявлялося в дисфункціональній поведінці, включаючи професійну некомпетентність, небажання працювати, а також у девіантній поведінці, яка характеризується асоціальними звичками і нахилами, засвоєнням елементів кримінальної субкультури, правовим нігілізмом (п'янки, зв'язки з повіями, привласнення речей заарештованих). Покарання не зазнавали співробітники, відряджені до Західної України, які боролися проти ОУН, УПА. Під час десталінізації та першої хвилі реабілітації жертв політичних репресій у другій половині 1950-х рр. карателі також не відбули належної кари. Публічне засудження їх дій було неможливим, тому що загрожувало самим основам існування комуністичного режиму, побудованого на терорі й фальсифікаціях.

Підбиваючи підсумок міркуванням, зазначимо, що офіцери з НКВС – карателі з «радянського світу» – не схожі на «звичайних чоловіків» зі 101-го резервного поліцейського батальйону, про яких писав К. Браунінг. Але є і спільне – ті й інші неодноразово чинили масові вбивства. Моральні заборони в цих людей були відсутні, вірніше, були «зняті» сукупностями історичних реальностей і колективно-індивідуальних особливостей психіки. Звичайно, людська відповідальність і мораль належать до сфери індивідуального. Але колективна поведінка співробітників УНКВС і військовослужбовців поліцейського батальйону показує, наскільки небезпечною є втрата відповідальності й загальноприйнятих норм моралі. Адже й сьогодні існують суспільства, в яких сильними є расистські, націоналістичні, імперіалістичні настрої, зневага до життя окремої людини. Кожне з них характеризується складною бюрократичною системою і спеціалізацією, яка розмиває почуття особистої відповідальності. Будь-який соціальний колектив тисне на поведінку належного до нього індивіда, усюди є люди, що прагнуть зробити кар'єру, зажити багатства або слави. З історичної точки зору масове вбивство людей у центрі Києва, скоєне спеціальними міліцейськими підрозділами на початку 2014 р., – це луна радянського минулого, результат не пройденого сучасною Україною шляху декомунізації й покарання злочинців.

**Васильев В., Подкур Р. Организаторы и исполнители
массового убийства людей в 1937–1938 гг.: судьбы
сотрудников Винницкого и Каменец-Подольского
областных управлений НКВД**

Исследовано участие сотрудников УНКВД Винницкой и Каменец-Подольской областей в «Большом терроре» 1937–1938 гг., их дальнейшая судьба во время так называемой «бериевской оттепели» и реабилитации второй половины 1950-х – начала 1960-х гг. Указано, что сформированные моральные запреты этих лиц были ликвидированы совокупностью исторических реалий и коллективно-индивидуальных особенностей психики.

Ключевые слова: исполнители, УНКВД, политические репрессии, Винница, Каменец-Подольский.

Vasyliiev V., Podkur R. Organizations and Executives of the Mass Killings of People in 1937–1938: Executives' of Vinnitsa and Kamianets-Podilsky Regional NKVD Offices Destinies

The research is focused on the involvement of employees of Vinnytsia and Kamianets-Podilsky regional NKVD offices in the 1937–1938 Great Terror. Their fate during the so-called «Beria thaw» and rehabilitation during the second half of the 1950s – early 1960s was retraced. Authors point out, that moral restrictions of these people, formed for years, were liquidated under pressure of historical reality and collective and individual peculiarities of mentality.

Key words: executives, Regional NKVD Offices, political repressions, Vinnitsa, Kamianets-Podilsky.